

Jenö Varga, Stalins econoom?

Maurice Andreu

Het boek van André Mommen¹ heeft de loopbaan van een man tot onderwerp die in de geschiedenis van de economische ideeën en van de geschiedenis van het communisme een uitzonderlijk geval is. Gedurende niet minder dan twintig jaren, tussen 1921 en 1948, heeft Varga ononderbroken de economische en politieke wereldcon-junctuur bestudeerd om de leiders van de internationale communistische beweging voor te lichten en om een officieel communistisch standpunt over de toestand in de wereld te verspreiden.

Varga's naam was goed bekend. Zijn werk werd vaak geciteerd en gebruikt, maar wel op een disparate en altijd partiële manier. Dit boek is de eerste biografische studie die in een universele taal² beschikbaar is en die de hele carrière van Varga bestrijkt. Het boek is uiteraard op het werk van de communistische conjunctuuranalist geconcentreerd. Maar het betreft hier wel een tweede carrière die op de leeftijd van 41 jaar is begonnen. André Mommen laat ons echter ook Varga's twintig vormingsjaren en politieke activiteiten in Oostenrijk-Hongarije ontdekken, en wel tot aan de mislukte revolutie van de Radenrepubliek van Boedapest in 1919. Hij deelt ons ook veel mede over de vijftien jaren die volgden nadat hij in 1947 in ongenade was gevallen. Hij laat ons ook de inspanningen zien die deze oude man (80 jaar in 1959) zich nog getroostte om aan de vooravond van zijn dood het "dogmatisme" van zijn Sovjet-vakgenoten te bestrijden, vakgenoten die – ondanks de "dooi" onder Chroesjtsjov – nog grondig stalinistisch waren gebleven.

André Mommen, die een langdurig onderzoek heeft verricht, kent op bewonderenswaardig wijze het personage van wie hij een intellectuele biografie presenteert. Hij schetst het beeld van een erg weinig

Stalin heeft niets anders gedaan dan het complexe denken van Marx verarmd.

strijdlustige familievader met een zwakke gezondheid die niet dronk en die al zijn tijd aan zijn werk besteedde. Hij beschouwt hem ten slotte als een "moralist", wel gedisciplineerd en beschaafd, maar weinig geneigd om over zichzelf te praten. Zijn enig persoonlijk verzetje, dat ook door zijn nabije vrienden werd opgemerkt, is mis-schien wel het lezen van detectives ...

Om de woorden van zijn biograaf te gebruiken: Varga was een "industriële auteur". Hij schreef of dicteerde ten minste 80 boeken en meer dan 1.000 artikelen. Een integrale bibliografie van zijn teksten en hun vertalingen zou, mocht iemand er zich aan wagen die op te stellen, langer dan zijn biografie zijn. André Mommen identificeert Varga als een "moderniserende manager" (en moderniserend in de betekenis van leiding geven aan). Varga is ook de man die het beroep van strategisch raadgever voor

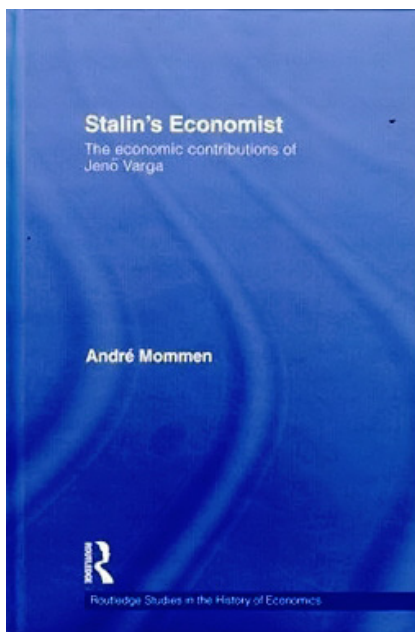
de leiders van de Communistische Internationale heeft uitgevonden. Tegelijkertijd schiep en bezielde hij een geïnstitutionaliseerd onderzoeksapparaat dat in staat was om op regelmatige basis materiaal te verstrekken dat door het communistische agitatie- en propaganda-apparaat werd gevraagd. Na een twaalf-tal jaren bezit hij dan het talent (of heeft hij eerder het goede of kwade geluk) om zich door de onfeilbare gids – hier dan de gewelddadige en tirannieke Stalin die zich had opgedrongen – te laten aanwerven. Stalin heeft hem echter daarna op het einde van de jaren 1940 weer aan de kant geschoven, maar, omdat Varga hem overleefde (ze hadden dezelfde leeftijd), is hij ook de enige politieke figuur geweest die een belangrijke rol in de communistische beweging heeft gespeeld van wie men mag zeggen dat hij achtereenvolgens met alle leiders, van Lenin, Zinoviev en Trotski tot en met Chroesjtsjov, heeft samengewerkt. Dit is uiteraard een unieke en een hoogst onwaarschijnlijke prestatie die de verbeelding van de historici moet tarten.

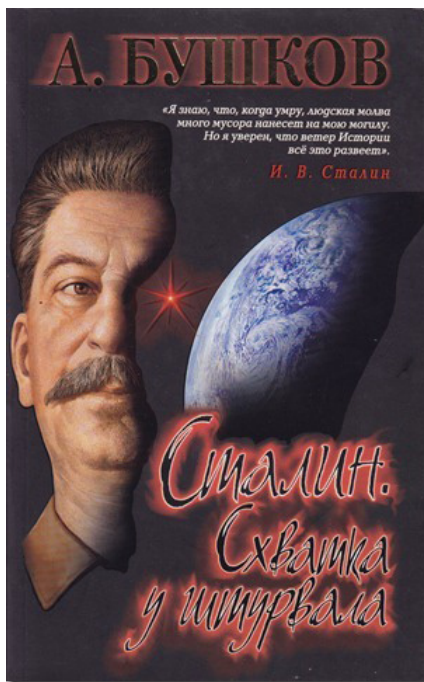
In zijn voorwoord waarschuwt André Mommen ons in alle bescheidenheid dat hij "de sociale en emotionele factoren die de politieke en ideologische keuzen van een individu bepalen niet heeft kunnen behandelen" (blz. xxi). Zijn boek bevat nochtans enkele elementen om de persoonlijke equatie van Varga te begrijpen en om het geheim van diens lange politieke levensduur op te lossen.

Laten we eens zien wat we zoal van André Mommen vernemen.

* * *

De twee eerste hoofdstukken (blz. 13-44) gaan over de vormingsjaren van Varga als marxist en daarna als bolsjevik. Ze stellen

de voorwaarden vast waarover men moest beschikken om in het imperiale Oostenrijk-Hongarije een man van de “hervormingsgeneratie” te worden.

Om in het Boedapest van de eerste jaren van de twintigste eeuw een marxist te kunnen worden, dat was niet zo eenvoudig voor een jonge man van een jaar of twintig (hij is in 1879 geboren) die vanaf zijn dertiende jaar was gaan werken, die met de godsdienstige traditie (voor Varga was dat het judaïsme³) moest breken, die aan zijn studies en aan de wetenschap (door ook trouw de avondlessen te volgen) voorrang moest geven, die zich voor alle nieuwe ideeën interesseerde (vrijdenkerij, vrijmetselarij en psychoanalyse) en die in de diverse bladen van de socialistische partij schreef en zich daarbij op Karl Kautsky beriep. Eenmaal gediplomeerd aan de Universiteit van Boedapest (1909) kan hij in zijn levensonderhoud als leraar in het middelbaar onderwijs voorzien. Tussen 1910 en 1918 publiceert hij talrijke artikelen en verschillende boeken over geld en inflatie, de monopolies, het imperialisme en de agrarische problemen. De informatie die André Mommen ons verstrekt over deze teksten en over de debatten waarin Varga betrokken raakt, tonen aan dat hij reeds bepaalde theoretische elementen had uitgewerkt die het theoretische raamwerk (o.a. over de monopolies en het geld) voor zijn hele latere leven zullen vormen.

Tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was Varga politiek gezien een “centrist”. Zoals een Karl Kautsky, een Eduard Bernstein of een Fritz Adler die zijn verzet tegen de oorlog met de moord op een minister zou bekronen. Hij was een openlijke pacifist en in november 1918, toen de Hongaarse republiek werd uitgeroepen, was hij nog altijd geen bolsjevik. Het is pas ná de ineenstorting van de overwonnen Keizerrijken dat hij die beslissende stap zal zetten. Hij stelt zich niet enkel tevreden met zijn benoeming tot professor aan de Universiteit van Boedapest, maar hij aanvaardt ook deel te nemen aan de revolutionaire regering van de Radenrepubliek (maart 1919) en, na afloop van deze mislukte “Commune van Boedapest”, voegt hij zich bij de communisten van de nieuwe Internationale. Varga is dus bolsjevik geworden omdat hij vond dat hij handelend moest optreden. Deze ervaring zal hem voor de rest van zijn leven tekenen. Hij zal later, in de jaren 1920, nog vaker hierop terugkeren, omdat hij er nuttige lessen wilde uit trekken voor het voeren van de gewapende strijd tot de overwinning van de revolutie erop zou volgen (volgens zijn eigen ervaring vormde de verhouding tussen de arbeiders en de boeren het belangrijkste probleem, terwijl de revolutionaire crisis de productie doet verminderen, waardoor de bevoorrading van de steden in gevaar wordt gebracht).

Varga zal geen militaire chef worden. Hij zal nooit het uniform van soldaat aantrekken zoals zijn kameraden van de Hongaarse revolutionaire regering en vele beroemde bolsjeviki dat wél deden. Hij zal zich daarentegen als deskundige aan de zijde scharen van de staf van dat revolutionaire leger dat de Communistische Internationale was. Lenin in hoogst eigen persoon had hem al vanaf 1920 gerekruteerd door hem te vragen om een economisch en politiek studiebureau te scheppen waaraan de leiders van de wereldrevolutie een zo dringende behoefte hadden.

In tien hoofdstukken (blz. 45-191) tracht André Mommen verslag te doen van alles wat Varga tot in 1947, toen hij in ongenade viel, aan de communistische beweging heeft bijgedragen. Daar de materie immens en vooral herhalend is (Varga publiceerde om de drie maanden over de belangrijkste kenmerken van de wereldconjunctuur ...) heeft de auteur voor een kortere weg

gekozen: Varga heeft specifieke documenten (rapporten, boeken en brochures) geschreven telkens er een institutionele discussie (voor een congres van de Internationale of de VKP(b) (Communistische Partij van Rusland) voor een plenum van de Executieve van de Communistische Internationale) was, of, later, toen de debatten zeldzamer werden, ter gelegenheid van een propagandistische operatie (een balans opmaken van twintig jaar socialistische revolutie bijvoorbeeld). Deze synthese- of scharnierwerken vormen de belangrijkste bronnen voor dit boek dat hierdoor wel een beetje de kunst van de conjunctuuranalyse zoals Varga die bedreef, heeft verwaarloosd. Maar de lezer zal het er wel volkomen mee eens zijn dat de conjunctuurspecialist van de Comintern zowel in zijn analyses, evenals in zijn voorspellingen altijd van “crisis” sprak, want om in die tijd communist te zijn moest men wel ervan overtuigd zijn dat er na afloop van een wereldoorlog het kapitalisme noodzakelijk op zijn retour was. In de rapporten die hij in 1921 en 1922 voor de Communistische Internationale schreef, sprak Varga zelfs van een “permanente crisis” (blz. 52).

De carrière van de conjunctuuranalist Varga kan men in drie periodes van elk ongeveer negen jaren onderverdelen.

Tijdens de eerste periode (1920-1929) verdiept hij zich tijdens een lang verblijf in Berlijn (1922-'27) in het vak en gaat daarna ook nog verder door (vanaf 1927) de leiding van het Instituut van Wereldeconomie en Wereldpolitiek (IWWEP) in Moskou te nemen. André Mommen bestudeert deze eerste werking in hoofdstuk 3 (“Econoom van de Comintern – 1920-'8”). Vanaf 1921 voedt Varga de revolutionaire verwachtingen door een gedetailleerd beeld van een gefragmenteerde en verdeelde kapitalistische wereld te schetsen, waarin territoriale zones van “onderproductie” en van “overproductie” tegenover elkaar staan. De accumulatie maakt blijkbaar geen aanstalten om te hernemen, de internationale handel gaat achteruit en de wisselkoersen zijn onzeker. De politieke keuzes die de oorlog verlengen, zoals de eis van herstelbetalingen die de overwonnen moeten ruïneren, lijken een hinderpaal voor een voorspoedige wereldeconomie te

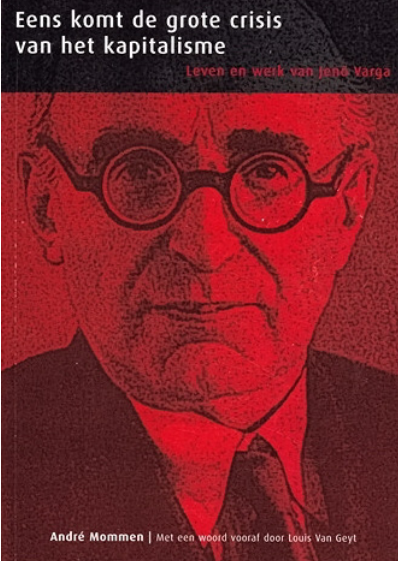
vormen ... In de nasleep van de wereldoorlog zijn de economische ingrediënten van een revolutionaire toestand dus nog altijd voorhanden. Dit “optimistisch” perspectief blijft tot in 1925-’26 overeind, dus tot iets meer dan een jaar na afloop van het Vijfde Congres van de Comintern in 1924. De moeilijkheid bestond er dus niet in om deze crisistoestand te observeren of te voorspellen, maar wél om er zich van het feit bewust te worden dat de revolutie zich na de consolidatie van de Sovjet Unie als staat op het einde van 1920 niet meer uitbreidde. Hierop reageert Varga op een eerder “voluntaristische” (blz. 51 en 60) wijze steeds weer met de stelling dat het kapitalisme de crisis slechts kan overwinnen als het proletariaat niet vast besloten is en niet goed voorbereid is om de revolutionaire strijd te voeren.⁴

Na de mislukking van de “Duitse Oktober” (1923) en de opkomende strijd om de leiding van de bolsjevistische partij (vanaf 1924) richten de interne debatten van de communistische beweging zich op economisch vlak op de kwestie van de “stabilisatie” van het kapitalisme. Varga, die trouw de leiding van de Comintern (Zinoviev, daarna Boecharin) volgt, gewaagt eveneens van een partiële en tijdelijke “stabilisatie” en hij laat zijn analyse in de richting van de opvatting evolueren dat het neergaande kapitalisme wel de productie rationaliseert, maar daardoor ook een massale structurele werkloosheid organiseert (blz. 65). Hij meent zelfs te observeren dat het aantal productieve arbeiders niet meer even snel als de gerationaliseerde productie toeneemt en hij denkt dat sinds de oorlog een normale cyclus onmogelijk is geworden. Zoals André Mommen (blz. 61) opmerkt, wil Varga in zijn werk niet uit de neutraliteit van de expert treden. Na tot 1925 tussen Lenin, Trotski, Radek en Zinoviev te hebben verkeer, zit hij nu “tussen Boecharin en Stalin” (dat is de titel van hoofdstuk 4). Maar deze positie wordt steeds moeilijker houdbaar.

In werkelijkheid wordt Varga vanaf 1922 regelmatig door tegenstanders in de tang genomen. Zij vinden hem onvoldoende “radicaal” en zij willen daarom zijn “ontwerpthesen” graag amenderen. Echter, na verloop van tijd, wordt de strijd aan de top van de bolsjevistische partij steeds gewelddadiger ... en gecompliceerder. In 1928,

tijdens het Zesde Congres van de Comintern, bevindt Varga zich niet meer helemaal op de lijn van Boecharin, maar een jonge stalinist, Besso Lominadze, die tot opdracht heeft om de positie van de leider van “rechts” in de Comintern te ondermijnen, gaat tot een wreedaardige kritiek over van hetgeen hij de “wet van Varga” noemt (de tendens van de daling van het aantal productieve arbeiders). Zijn hoofdargument is dat de door Marx geformuleerde wet van de accumulatie nog altijd tendeert naar een vermeerdering van het aantal productieve en uitgebuite arbeiders. Varga kan tegen Marx geen gelijk hebben. Boecharin, die een beetje de verdediging van zijn expert op zich neemt (André Mommen heeft het niet gezien), toont zonder moeite aan dat de door Lominadze gebruikte citaten van Marx (een kritiek op Charles Ganilh in de *Theorieën over de Meerwaarde*) noch op de door Varga gedane (geloofwaardige) waarnemingen, noch op de interpretatie die hij ervan gaf, betrekking hebben. Boecharin verwerpt nochtans, en dat heeft André Mommen goed gezien, zelf ook de idee van een neergaand kapitalisme dat als duurzame tendens het verminderen van het aantal productieve arbeiders zou hebben. Het Amerikaanse kapitalisme heeft zelf nog niet de binnenlandse mogelijkheden uitgeput en Varga doet daardoor niets anders dan de “luxemburgistische” stellingen over de uitputting van de markten herformuleren.

In 1928 wordt Varga, of hij het wil of niet, betrokken bij de strijd die zich tussen Stalin en “rechts” ontwikkelt. Stalin maakt gebruik van hem: hij laat hem tot verslaggever op het congres van de Comintern over de economische toestand in de USSR benoemen (om te vermijden dat de boecharinist A. Rykov aan het woord zou komen). Varga vervult zijn opdracht door de besluiten van de laatste vergaderingen van de VKP(b) te reproduceren, dus van de officiële discours van Stalin (b.z. 68). Intussen leggen Lominadze en daarna enkele economen (soms boecharinisten) tuk op polemieken hem het vuur aan de schenen ... Varga moet – en dat is niet de eerste keer – zich verdedigen dat hij geen vermomde aanhanger van Rosa Luxemburg is (in 1928 is dat een nog ergere “fout” dan in 1922) en hij moet met ongeveer iedereen in de slag gaan om de resultaten van zijn werkzaamheden aan zijn onderzoeksinstituut te verdedigen.

Als “rechts” in juli 1929 definitief verslagen is, dan moet Varga boeten voor zijn neiging tot neutralisme. Hij komt naar het Tiende Plenum van de EKKI (Executieve van de Communistische Internationale) met amendementen van een deskundige geformuleerd bij de “stellingen” die door de vervangers van Boecharin (Kuusinen, Manoeilski en Molotov) zijn voorbereid. Volgens hem mag men niet stellen dat het levenspeil van de arbeiders sinds de stabilisatie is gedaald en dat het Young Plan niet de problemen van de Duitsers om aan de herstelbetalingen te voldoen, zal vermogen te verlichten. Varga heeft niet gevoeld wat hem te wachten zou staan (blz. 73-8). Kuusinen – en daarna alle leden van de EKKI – nemen het woord om het verzet van Varga te hekelen en ze beschuldigen hem van een indrukwekkende lijst van fouten en dwalingen. Niemand wil aannemen dat het levenspeil van de arbeiders stijgt, zoals de “burgerlijke” statistieken beweren. Het is verboden zich daarvan te bedienen, dit op straffe van tot reformisme te vervallen of tot een apologie van het kapitalisme over te gaan, of bedreigd te worden gelijkgesteld met het verwijt van “rechts” te zijn. Van de “rechtse” stroming worden de laatste aanwezige vertegenwoordigers nu uitgesloten. Daarom geeft Varga, die zich eerst nog met veel energie en moedig heeft verdedigd, zijn verzet op en hij belooft zich opnieuw op de massa en het werkelijke leven te richten ... Ondanks een relatieve welwillendheid die Kuusinen hem betoont, wordt de economische expert van de Comintern van zijn lidmaatschap van de EKKI ontheven.

Deze twee hoofdstukken die ingaan op de plaats die Varga innam ten aanzien van de opeenvolgende leidingen van de Comintern, doen evenwel geen verslag van de inhoud van alle publicaties die onder zijn naam in de communistische kranten en tijdschriften zijn verschenen. André Mommen komt daarom later terug op twee belangrijke problemen: de agrarische kwestie (hoofdstuk 5) en de toestand in Duitsland (hoofdstuk 6). André Mommen maakt gebruik van de agrarische kwestie om ons al hetgeen we niet weten over de geschiedenis van de Krestintern (de Boereninternationale) te vertellen en zo ontdekken we een nieuw aspect van de moeilijkheden waarop de revolutionaire onderneming botste bij het mobiliseren van de belangrijke boerenmassa's. Varga heeft veel inspanningen geleverd om gegevens over de rurale economie in de wereld bij elkaar te brengen. Hij heeft ook van 1921 van nabij de Duitse economie bestudeert en André Mommen onderstreept het belang van zijn rol als "politiek orakel" tijdens de Duitse crisis van 1923.⁵

Mocht de carrière van Varga, zoals zich dat toen liet aanzien, daar al zijn geëindigd, dan nog zou de hoeveelheid publicaties een reeds achtenswaardige erfenis hebben gevormd. Maar Varga heeft zich aan zijn functie van conjunctuuranalist en aan zijn functie van directeur van het IWWEF vastgeklampt. Hij ging door met het opstellen van zijn driemaandelijks kronieken en artikelen (nochtans waarschuwde hij zijn lezers dat zijn geschriften slechts hem engageerden). Tot zijn geluk breekt in oktober 1929 als gevolg van de beurskrach in New York een economische crisis uit en deze crisis zal zich daarna over de gehele wereld verspreiden.

Aldus begint de tweede periode (1930-'39) in de carrière van Varga, deze waarin Stalin hem als zijn persoonlijke deskundige inzake het kapitalisme in crisis zal benoemen.

In hoofdstuk 7 over de "algemene crisis van het kapitalisme" toont André Mommen aan dat Varga het onderwerp van de crisis met voorzichtigheid (blz. 107-8) aansnijdt.⁶ Inderdaad, hij legt vooreerst de nadruk op de macht waarover de monopolies beschikken om de prijzen te controleren,

om de overproductie te beperken door preventief de productie te verminderen, om de kredietcrisis uit te stellen en, ten slotte, om de verliezen door de arbeiders en door de zwakkere concurrentiële bedrijven te laten dragen. Deze analyse heeft Varga reeds in 1912 gemaakt door zich op het *Financierskapitaal* van Hilferding (1910) te inspireren; hij laat de mogelijkheid van het opvangen van de crisisschok open, maar hij wordt er al snel toe verplicht om te erkennen dat

Varga constateert ten slotte zonder verrassing dat geen enkele kapitalistische economische politiek erin is geslaagd om de crisis te "overwinnen", dit ondanks een versterking van de tendensen in de richting van het staatskapitalisme.

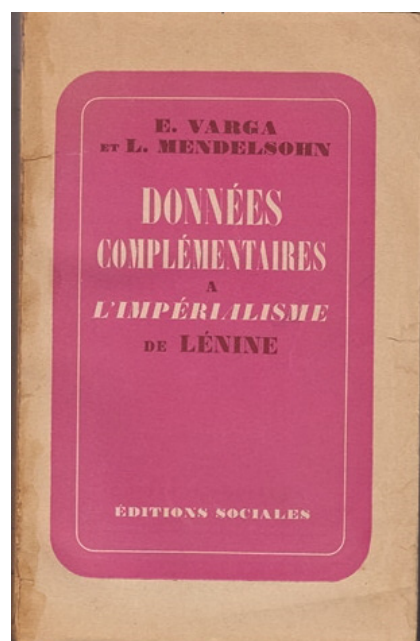
de producenten in deze crisis onvoldoende de prijzen en de productie onder controle hebben om de toename van de overproductie en de verspreiding ervan over de hele wereld te beletten. Wat de initiële positie van Varga ten aanzien van deze eerste reële wereldcrisis sinds 1921 karakteriseert, dat is dat hij deze crisis als een "klassieke" crisis ziet (maar ook als door de ellende van de massa's veroorzaakt, dus door de onvoldoende afzetmogelijkheden voor de verbruiksgoederen) in de "specifieke" context van de periode van de "algemene crisis van het kapitalisme" (vervormde cyclus, opeenstapeling van partiële crises, chronische moeilijkheden, oorlogsdreigingen, enz.). Zijn Sovjetcollega's zijn verbaasd dat hij niets zegt over de winsten of de hernieuwing van de vaste kapitalen, hetgeen de kern van de marxistische theorie over de cyclus vormt. Men verwijt hem ook, zoals altijd, zijn "onderconsumptionisme" dat noodzakelijk "luxemburgistisch" zou zijn.

Maar Varga's troeven zitten vervat in de hoeveelheid gegevens en de kwaliteit van zijn beschrijving van de crisis die hij in de publicaties van zijn Instituut en van de Comintern presenteert. Hij heeft ook een invloedrijke kring van lezers. In juni-juli 1930 luistert men op het Zestiende Congres van de VKP(b) naar de rapporten van Stalin en Molotov. Het is duidelijk dat Stalin in hoofdzaak de posities van Varga verdedigt daar hij zich daarvan als bron heeft bediend. Stalin is het er trouwens helemaal mee eens om te zeggen dat de economische crisis zich op basis van een "algemene crisis van het kapitalisme"⁷ heeft ontwikkeld.

Molotov herneemt meerdere van zijn argumenten om daarna te besluiten dat de voorwaarden van het monopoliekapitalisme "de verlenging en de verdieping van de crisis" (blz. 110) met zich medebrengen, enz. De plaats van Varga aan het hoofd van het IWWEF wordt beslist geconsolideerd door al deze blijken van goedkeuring, hetgeen zich ook concretiseert in een snel toenemend personeelsbestand waarvan hij leiding moet geven.

De totale overwinning van Stalin gaat nochtans gepaard met een intensifiëring van de ideologische strijd in alle sectoren van het Sovjetleven, met name in de academische instituten die tussen 1930 en 1934 volledig worden geherstructureerd. André Mommen geeft voor wat de economie betreft een overzicht van de bitterheid waarmee de debatten worden gevoerd en van de gewelddadigheid in de openbare aanklachten. Varga ondergaat gedurende drie jaren talrijke aanvallen. De ergste lijkt ons die uit december 1931 (blz. 114) van drie stalinistische economen, van wie de bekendste N. Voznesenski is. Varga werd onder handen genomen als een vertegenwoordiger van het luxemburgisme, samen met de trotskist Preobrasjenski en de boechanirist Stroemilin ... Deze schets van de vermenging van de belangrijkste "afwijkingen" die moesten worden vervolgd, werkte afschrikwekkend.

Maar Varga is zelf ook geen engeltje. Hij hanteert ook de belediging. Tot in het

buitensporige toe en dat soms wegens egoïstische motieven: in 1930 schrijft hij een kritische recensie van het een jaar eerder door H. Grossmann gepubliceerde boek *Das Akkumulation- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*. (Zugleich eine Krisentheorie). Dit boek, dat één van de meest opmerkelijke boeken van zijn tijd (zelfs al werd het vóór de crisis geschreven) was, bevatte een ernstige kritiek van de ideeën van Hilferding, Lenin, Bocharin en Varga ... Hij antwoordt slechts met sarcasmen en valse beschuldigingen (blz. 103-6). Een directeur van een instituut van de Communistische Academie kon zich niet door een assistent van de Universiteit van Frankfort een uitbrander laten geven. Men mag met André Mommen betrouwen dat er tussen Varga en Grossman geen debat heeft plaatsgevonden.⁸ Het is in deze atmosfeer van verzuring en sectarisme (iedereen mag als vijand worden behandeld vanaf het moment dat hij niet akkoord gaat ...) dat Varga zijn arbeid als conjunctuur-analist voortzet en waarbij hem soms de kwellende van de zelfkritiek wordt aangedaan: in 1932 (blz. 115) bekent hij dat hij te laat de kredietcrisis heeft voorzien en dat hij de macht van de monopolies heeft overschat. Aan het einde van 1933 (blz. 143) is het weer Varga die zijn rivalen aanvalt en hen kritiseert omdat ze van een militaro-inflationistische “herneming” spreken: voor hem is de “depressie” nog niet ten einde ...

Dan is het moment daar dat de plaats van Varga in het systeem van de Sovjetmacht dankzij het ingrijpen van Stalin (hoofdstuk 8, “Een depressie van een bijzonder aard”) duurzaam “heilig verklaard” zal worden. De omstandigheden zijn dezelfde als aan de vooravond van het Zestiende Congres van de VKP(b): Stalin en Molotov hebben behoefte aan de “juiste” documentatie om hun rapporten voor het Zeventiende Congres voor te bereiden. Ze ontdekken, dit blijkt uit de getuigenis in het *Dagboek* van Dimitrov, dat Varga de eerlijke expert is aan wie ze behoefte hebben, nl. diegene die de “ware cijfers” kan geven, maar zonder evenwel de opinie van de leiders te willen tegenspreken (blz. 120). De ideeën die Varga op dat moment verdedigt, bevalt de leider van de Partij volkomen. De crisis is overgegaan in een “depressie van een bijzondere aard”: deze depressie betekent het einde van de productiedaling, maar ze schept niet de voorwaarden voor

een werkelijke hervatting. Stalin kan zich dus gerust wanen met zijn vertoog over de revolutionaire perspectieven, dit ondanks hetgeen zich een jaar eerder in Duitsland heeft voorgedaan. Varga wordt dan belast met de voorbereiding van de economische verslaggeving voor het komende Congres van de VKP(b) en van de Comintern. Varga publiceert dan zijn best verspreide en bekendste werk (in het Engels: *The Great Crisis and its Political Consequences*; in het Frans: *La crise économique sociale politique*, 1935).

André Mommen besteedt er tien bladzijden aan (blz. 125-35), zonder evenwel de nogal curieuze keuzes te vermelden die de auteur in zijn voorwoord aankondigt. Varga waarschuwt dat hij de theoretische analyse van de beschrijving van de economische feiten en de erdoor opgeworpen politieke kwesties van elkander heeft gescheiden. Hij verontschuldigt zich ook voor een onvolkomenheid: hij heeft de ongelijkmatige ontwikkelingen die ook de crisis en de politieke effecten kenmerken, terzijde gelaten.

Het theoretische hoofdstuk, dat een herneming van een artikel uit 1931 is, gaat vooral over het abstracte vraagstuk van de “mogelijkheid” en de “noodzakelijkheid” van de crises (blz. 126). De idee van een contradictie tussen de koopkracht en de productiekrachten van een samenleving wordt in het kader van twee vereenvoudigde theoretische modellen afkomstig van Marx gesitueerd, de reproductieschema’s (met hun twee afdelingen, dus met twee eindproducten ...) en de cyclus van de vernieuwing van het vast kapitaal. Varga komt slechts incidenteel terug op het monopoliekapitaal in het beschrijvende gedeelte dat trouwens drie keer langer is dan dat van zijn theoretische toelichting. De statistische gegevens die hij verzamelde, staan Varga toe om de saillante kenmerken van de crisis uit te tekenen (de diepte, de uitbreiding, de duur van de algemene overproductie en de gedaalde prijzen van de mondiale industrie; de financiële en monetaire repercussies van de industriële crisis, met name het einde van de kapitaaluitvoer; de chronische agrarische crisis die voortduurt en de toestand in de “koloniën en de half-koloniën” die nog erger is dan in de geïndustrialiseerde landen). Varga constateert ten slotte zonder verrassing dat geen enkele kapitalistische economische politiek erin is geslaagd om

de crisis te “overwinnen”, dit ondanks een versterking van de tendensen in de richting van het staatskapitalisme.

Zoals André Mommen noteert (blz. 126), geeft dit becijferde overzicht dat Stalin in grote mate in zijn rapport aan het Zeventiende Congres van de VKP(b) heeft gebruikt, geen gedetailleerde analyse van de mechanismen van de crisis in het kader van de “algemene crisis van het kapitalisme”, maar dat volstaat ruimschoots om het “historisch” belang van deze eerste grote crisis in het kader van de “algemene crisis van het kapitalisme” vast te stellen. Het essentiële punt (waar de doctrine van Marx over de genoemde depressie parallel met die van Stalin wordt geciteerd – die is hier aan Varga ontleend) is het “bijzondere karakter van de huidige depressie”. Varga stapelt de argumenten op elkaar (blz. 128-9) om een stagnatie te voorspellen (de investeringen in de consumptie worden afgeremd, enz.). Laten we de sociale gevolgen hiervan nu bekijken: de crisis “verslechtert de situatie” van alle klassen; de verschillende categorieën van de bourgeoisie betwisten onder elkaar de verdeling van de winsten, terwijl de kleine burgerij, de eigenaren of de loontrekkers verarmen; de boeren en de proletariërs verpauperen, enz.

Dit vormt het eerste element van het door de crisis gestelde mondiale strategisch probleem: door de vermenigvuldiging van de tegenstanders van het monopolistisch kapitalisme stijgt het aantal “objectieve bondgenoten” van de communisten. De andere gevolgen zijn politiek: in een

wereld waarin de (in volle opkomst zijnde) Sovjet Unie bestaat en de eerste Chinese Sovjets (Varga geeft een erg veelbelovende schets van een “Sovjet China” dat hij niet op de kaart kan aanduiden, maar dat volgens hem bezig lijkt te zijn om alle moeilijkheden te overwinnen), zorgt de crisis er voor dat de terugkeer van een wereldoorlog erg waarschijnlijk wordt (Varga schetst een beeld van de politieke en materiële voorbereidingen van de oorlog en de eerste schermutselingen waarbij Japan betrokken is, blz. 130). Na de “buitenlandse politiek” wordt in het boek over de gevolgen voor de nationale politiek gesproken. André Mommen merkt op dat Varga niet duidelijk ten faveure van het Volksfront pleit. Varga onderstreept liever hetgeen hij de “crisis” van de sociaal-democratie noemt (blz. 131) en hoe dat de communisten ten goede kan komen. Men moet nochtans tegen het fascisme, dat dan terrein wint, ten strijde trekken. Varga kritiseert (een beetje) de excessen van de lijn “klasse tegen klasse” (bijvoorbeeld het parool: “Vernietig de vakbonden!”) en hij keurt het Volksfront goed dat inmiddels in Frankrijk is ontstaan (blz. 132), maar hij spreekt ook graag de hoop uit dat de gerealiseerde eenheid tegen de bourgeoisie in vele landen zal uitdraaien op een proletarische revolutie, geleid door de uiteindelijk “gebolsjeviseerde” communistische partijen ...

Dit is ook de paradox in dit voorbereidend boek voor het Zevende (en laatste) Congres van de Comintern, dat de politiek van de “Volksfronten” van het einde van de jaren 1930 zal goedkeuren. Deze beslissing betekent een belangrijke koerswijziging in de communistische politiek, waardoor het probleem van de participatie of het verlenen van steun aan regeringen die nog niet of die helemaal niet revolutionair zijn, aan de orde zal worden gesteld. Varga, die de eerste debatten over het Eenheidsfront in 1921 meemaakte, heeft gedurende lange tijd de lijn van de strijd tegen de “sociaal fascistische” als belangrijkste steunpilaar van de bourgeoisie (1929-33) gesteund. Hij deed dat deels uit discipline. Maar het was beslist ook uit discipline (omdat hij voor Dimitroff werkte, voor de promotor van de nieuwe politieke oriëntatie) dat hij daarna ook de politiek van “het Volksfront tegen het fascisme en voor de vrede” begint te ondersteunen. Bijna een jaar voordat de beslissing ten faveure van het Volksfront

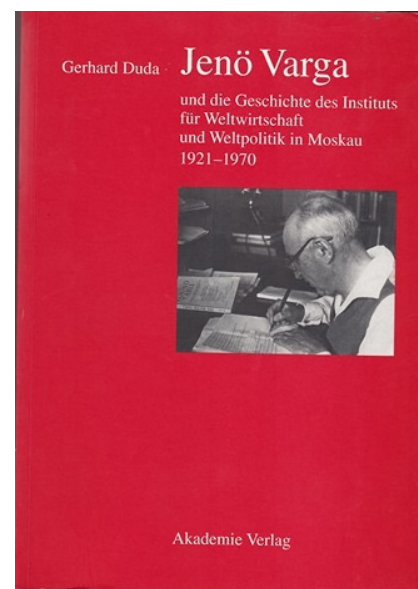
wordt bevestigd, is hij nog verre van een reformistische actie overtuigd. Dus Varga gelooft helemaal niet in de doelmatigheid van een politiek van anticrisismaatregelen, met name van het “New Deal” van Roosevelt. Deze “kunstmatige pogingen”, stelt hij vast (blz. 127-8), zullen niet bij machte zijn om de prestaties eigen aan enkel de “interne krachten” van het kapitalisme te overtreffen (behalve voor wat betreft de wapeningsindustrie en soms, voorbijgaand, de inflatie). Deze manier van denken betekent dus geenszins een aansluiting zoeken bij diep ingewortelde liberale denkbeelden. Ze lijken ons eerder een verdere ideologische ontwikkeling van Varga’s “radicale” weigering om steun te verlenen aan en, *a fortiori*, van deelname aan een regering die niet waarlijk revolutionair kan zijn. Varga kan misschien worden beschouwd als een individu dat representatief is voor een cultuur die vijftien jaar lang door een militante communistische bolsjevik is ontwikkeld. Zijn boek uit 1934 drukt immers nogal goed uit waarop zijn antireformistisch “radicalisme” is gebaseerd, nl. op iets dat in de communistische beweging is overgebleven, terwijl een andere, meer unitaire, benadering zich al verspreidt (intussen laat de opperste leider zich liever leiden door de idee die hij zich van de belangen van de Sovjetstaat heeft gevormd).

Het jaar 1935 betekent ook het begin van de jacht op de “terroristen” en op de “medeplichtigen van de moord op Kirov”. De status van een door Stalin geraadpleegde deskundige bood geen enkele bijzondere bescherming. André Mommen (hoofdstuk 9 “Overleven van de stalinistische zuiveringen”) deelt ons mede dat Varga tot in 1940 op een lijst met verdachten van de NKVD voorkwam (waarschijnlijk op aangeven van Imre Nagy). Twee van zijn schoonbroers worden geëxecuteerd, evenals Béla Kun en meerdere Hongaarse communisten. Zijn instituut wordt in 1937 gedecimeerd en Varga geeft blijk van een zekere moed door (tot twee maal toe) aan Stalin te schrijven om tegen de xenofobie van de agenten van de NKVD te protesteren die denken dat iedere vreemdeling een spion is. De welwillendheid van Stalin, enkele compromissen⁹ en een beetje geluk hebben de communistische conjunctuuranalist echter gered. Hij versterkt in 1939 zijn positie door de benoeming tot corresponderend lid

van de Academie van Wetenschappen van de USSR te verkrijgen.

Zijn werk wordt tijdens de jaren van terreur direct voor de meest officiële propaganda gebruikt. Met één van zijn gebruikelijke rivalen, nl. L. Mendelson, een onderzoeker van zijn instituut, maakt hij een geactualiseerde versie van Lenins brochure *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, een werk dat wordt heruitgegeven en in meerdere talen wordt vertaald. Met L. Z. Mekhlis, de privésecretaris van Stalin, en V. Karpinsky publiceert hij *The USSR and the Capitalist Countries* (1938) en enkel onder zijn naam verschijnt het propagandistische boek *Two Systems* (1938). André Mommen (hoofdstuk 10) gebruikt dit in 1937 geschreven boek om de opvattingen van Varga twintig jaar na de revolutie te recapituleren (blz. 145-50). De centrale stelling in dit laatste boek is dat het kapitalisme niet meer in staat zou zijn om de productiekrachten verder te ontwikkelen, dit terwijl de USSR van Stalin zich snel omvormt en een militaire en industriële grootmacht wordt.

Bekijken we eerst hoe het met de vijand ervoor staat. Het monopoliekapitalisme, dat nu in “algemene crisis” verkeert, bezit enkele attributen die stevig in zijn concept zijn verankerd: het monopoliekapitalisme beperkt de technische vooruitgang (behalve diegene die arbeid uitspaart); het monopoliekapitalisme doet het permanente leger van werklozen aangroeien totdat ook het aantal productieve arbeiders vermindert (Varga houdt dus vast aan zijn nochtans zo

betwiste “wet”); de tendens van het kapitalisme gaat in de richting van het structureel afremmen van de koopkracht in de samenleving, dit in verhouding tot de productiemogelijkheden (de uitbreiding van de markt door de integratie van de rurale producten wordt na de oorlog vertraagd of is gestopt, en het prijsbeleid van de monopolies en de lage lonen hebben samen de consumptie afgeremd); het parasitisme van het monopoliekapitalisme komt steeds duidelijker naar voren (het vernietigt de productieve activiteiten en het vervangt ze gedeeltelijk door niet-productieve activiteiten die de accumuleerbare inkomens vernietigen); de permanente overcapaciteit in de productie, dat blijkt uit de bezettingsgraad van het vaste kapitaal of van de stijgende voorraden, is het gevolg van de structurele beperkingen van de consumptie, en dat leidt tot onderinvesteringen die op hun beurt weer de duur van de crisis verlengen, hetgeen de “depressie van een bijzondere aard” verklaart; dat wordt al in 1938 in Amerika door de snelle terugkeer van een fase van dalende industriële productie bevestigd (nog alvorens het niveau van 1929 kan worden overstegen); een chronische mondiale landbouwcrisis, dit wegens de zwakke vraag naar landbouwproducten en wegens de relatieve daling van de landbouwprijzen in de weinig geïndustrialiseerde landen of de koloniën, is het sluitstuk van de “algemene crisis” van het monopoliekapitalisme. Varga ontdekt nog altijd geen maatregel van economische politiek waarmee de crisis kan worden overwonnen. Integendeel, protectionisme beperkt de wereldmarkt en doet nieuwe concurrerende industriële landen ontstaan; reglementeringen, grote openbare werken en allerlei uitgaven door bijvoorbeeld de New Deal zijn enkel in het voordeel van de monopolies; ze kunnen geen plan opleveren om de groei van de productie te organiseren.¹⁰

Het kapitalistische systeem is dus niet te amenderen; het provoceert onophoudelijk zijn tegenstander door de arbeiders voortdurend, relatief en absoluut, te verarmen. Het kapitalisme vormt dus een hinderpaal voor de ontwikkeling van de menselijke soort. Varga evoceert nog andere, meer politieke aspecten van deze toestand: de vrijheid en de rechtsgelijkheid van de nationaliteiten is in een burgerlijke maatschappij onmogelijk. Hij spreekt van de arme

boeren van wie het lot in de buurt van de arbeiders komt en hij analyseert de belangen van de sociale krachten die in de koloniën en gedomineerde landen in verzet komen (de revolutie hangt af van de gecombineerde krachten en van allianties die mogelijk tegen het kapitalisme en de monopolies strijden). Hij maakt een onderscheid tussen de democratische vormen van heerschappij door de uitbuitende klassen enerzijds, en van de andere reactionairste vormen (zoals het fascisme) ervan anderzijds, al is de tendens van het kapitalisme echter wel dat de financiële oligarchie naar een afschaffing van de democratie streeft.

Al hetgeen Varga schrijft om het socialistische systeem ten aanzien van het kapitalistische wereldsysteem op te hemelen, behoort tot het rijk van de propaganda. Het Sovjetsocialisme ontwikkelt zonder beperkingen de productiekrachten. Planning is mogelijk en volkomen doelmatig daar de winst niet meer het motief van de productie is. De werkers, de arbeiders en de boeren dus, zijn gelukkig. De naties zijn vrij en gelijk. De democratie bereikt haar hoogste vorm onder de dictatuur van het proletariaat ... Om in een wereld geschapen door de propaganda te kunnen overleven moet men echter elke kritische instelling opgeven: in 1939 schrijft Varga daarom gewaagde vooruitzichten die al vooruitlopen op het voorbijsteken van het kapitalisme door de Sovjet Unie en over de opbouw van de materiële basis van het communisme (blz. 153).

André Mommen noteert (blz. 148) dat Varga tussen de herneming van 1936 en de snelle groei van de bewapeningsuitgaven een samenloop van omstandigheden ziet, maar ook dat hij ontkent dat de bewapeningsuitgaven de crises helemaal kunnen uitbannen. Varga voorzagt veel eerder dat deze uitgaven wegens grondstoffentekorten een snelle crisis van de Duitse economie zouden moeten veroorzaken (ongetwijfeld weer een gevolg van zijn “radicale” gezindheid).

De oorlogsdreiging werd sinds 1918 door de leiders van de communistische beweging voortdurend opgeroepen. De komst van de oorlog werd echter pas vanaf 1933 een zekerheid. Zelfs al weigerden ze in het algemeen om dat ook toe te geven, toch dachten de communistische leiders dat de

oorlog de zaak van de revolutionairen ten goede zou komen. Varga was echter één van diegenen die Stalin toen heeft geholpen om een dergelijke strategie te ontwerpen en te formuleren.

Op het laatste moment, tot aan de vooravond van het uitbreken van het conflict, kan het verdrag van de Sovjet Unie met Duitsland de eerste voorlopig behoeven voor de rampen van de oorlog. Gedurende de twintig maanden van afwachting bestudeert Varga dan de concurrentie waarin de imperialistische staten voor de herverdeling van de wereld verwickeld zijn geraakt, en hij bekijkt daarom alle beschikbare gegevens over de oorlogseconomieën. In deze periode waarin de activiteiten van de internationale communistische beweging gering zijn (partijverbod, vaandelyucht, censuur, enz.) en op de rechtvaardiging van de Sovjetpolitiek gericht zijn, treedt hij in de rol van raadgever van Stalin (bijvoorbeeld wanneer het Lend-Lease-Verdrag tussen Engelsen en Amerikanen wordt afgesloten, wordt hij door Stalin geroepen om de reikwijdte ervan te evalueren) (blz. 156). Na de invasie van de USSR door de Duitsers en tot aan de aankondiging van het Marshall Plan in de lente van 1947, is hij raadgever op het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Vanaf het moment dat de Duitse nederlaag in zicht komt, bestudeert hij de herstelbetalingen die men van de overwonnenen zal moeten eisen, en hij neemt deel aan de internationale conferenties van Potsdam (1945) en Parijs (1947).

Deze derde periode in de loopbaan van Varga (1940-49) wordt eerst en vooral door de wreedheden van de oorlog gekarakteriseerd. Hij verliest zijn zoon András, geboren in 1912, bij de slag om Smolensk tijdens de eerste gevechten in 1941. De periode zal worden afgesloten met een andere beproeving: een lange “discussie” over zijn werk over de “Veranderingen in de economie van het kapitalisme na de Tweede Wereldoorlog”, in 1946 gepubliceerd en in 1947 in vraag gesteld door de aanhangers van Jdanov, die een groot jager op “burgerlijke” afwijkingen is. Varga zal lange tijd verzet bieden, maar hij zal zijn instituut, dat eind 1947 wordt gesloten, verliezen en uiteindelijk zal hij in maart 1949 verplicht worden om zijn fouten op te biechten.

Als de USSR in oorlog is, zal Varga zich laten mobiliseren voor de propaganda-diensten (hoofdstuk 11). Zijn belangrijkste idee is dan dat Duitsland niet langer meer in staat zal zijn om zijn oorlogsinspanningen vol te houden en met tekorten zal worden geconfronteerd die tot een crisis zullen leiden (blz. 156). Hij herhaalt die stelling gedurende twee jaar regelmatig. Het komt er volgens hem op aan om de geest van verzet van de Sovjetburgers te ondersteunen en om niet onder de indruk van de "Blitzkrieg" van de nazi's te komen daar deze strategie te verklaren is door het gebrek aan brandstoffen, mankracht en grondstoffen, tekorten waaraan het Duitse leger lijdt. Hij erkent zijn fout in 1943: de Duitse economie zal niet vanzelf in elkaar storten als de hulpbronnen zijn opgedroogd. Maar op het moment dat hij deze al te "optimistische" opvattingen laat vallen, wordt hij al door Vyschinski (een geduchte vijand) en de bewakers van de ideologie rond Jdanov aangepakt wegens het onderschatten van de vijand en het verstrekken van gevaarlijke raadgevingen voor de oorlogsvoering. Ze verwijten hem ook Duitsgezind te zijn (de taal op het instituut is Duits ...). Hij heeft de expliciete steun van Stalin nodig om de vervolgingen te doen stoppen (blz. 157).

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken werft in augustus 1943 Varga aan om te bestuderen hoe Duitsland voor het herstel van de oorlogsschade zou kunnen betalen. De doelstellingen van de Sovjet Unie zijn echter erg ambitieus: Ivan Maiski, de vroegere ambassadeur in Londen die nu

met deze kwestie is belast, wil 80 procent van de industriële uitrusting van Duitsland naar de USSR laten verschepen ... De discussies tussen de Geallieerden hebben uiteindelijk niet tot dergelijke radicale maatregelen geleid. André Mommen merkt op dat Varga tijdens de debatten in augustus 1945 een herstructureringsplan voor de Duitse industrie heeft uitgewerkt waarin de controle dan door de bezettende mogendheden zou gebeuren en de Duitse ondernemingen hun privéstatus zouden behouden (blz. 159). Kon de "gemengde" economie dan in overeenstemming zijn met de ideologie van het marxisme-leninisme-stalinisme? Deze episode toont vooral aan dat, alvorens de "Koude Oorlog" uitbreekt, de "revolutionaire" communisten het vinden van nieuwe praktische oplossingen niet wilden uitsluiten om met hun "burgerlijke" bondgenoten gemeenschappelijk te kunnen optrekken. Bij het lezen van het verhaal van André Mommen (blz. 157-66) mag men opmaken dat de Sovjetleiders en hun medewerkers de economische en politieke onderhandelingen (van Bretton Woods tot het Marshall Plan) tijdens de naoorlogse jaren erg wantrouwden, maar er zich niet aan konden onttrekken. Nochtans lijkt Varga te hebben aangeraden om aan het Programma voor Europese Reconstructie, voorgesteld door Marshall, te pogen deel te nemen (blz. 163). Hij begreep het belang van de tijdens de oorlog ontvangen Amerikaanse hulp en hij wist dat deze door hem verwachte Amerikaanse hulp voor na de oorlog niet zo maar te versmaden was. Stalin en zijn regering daarentegen meenden echter de politieke voorwaarden die aan de hulp verbonden was, te moeten weigeren: er kon geen sprake van zijn dat de Amerikanen konden komen spioneren om zo te kunnen vaststellen welke behoeften wel of niet moesten worden bevredigd en er kon ook geen sprake van zijn dat Duitsland weer werd heropgebouwd.

De periode van de "Koude Oorlog" begint in de USSR met het weer op gang brengen van de politieke en ideologische repressie georkestreerd door een potentiële kandidaat voor de opvolging van Stalin: Andrei Jdanov, die tevens voor de ideologie verantwoordelijk is. Zijn aanhangers hebben door geïnteresseerde aanklachten (de kaders zijn te oud en er zijn te veel joden) al tot twee maal toe gepoogd in 1941 en 1943 (zie het incident rond de Duitsgezindheid

van Varga) om het instituut van Varga te zuiveren. In 1946 beschuldigen ze de economen ervan om het succes van de USSR verkeerd te hebben ingeschat en daarbij het dreigende oorlogsgevaar te hebben onderschat. In januari 1947 wordt door professor Ostrovitianov, die hun spreekbuis in de Academie van Wetenschappen is, een debat over het laatste boek van Varga aangevraagd. Het wordt de start van de "Varga controverse" (hoofdstuk 12).

Wat voor betwistbare dingen had hij in dat boek uit 1946 dat bestond uit een compilatie artikelen die al de jaren voordien waren verschenen, geschreven? Essentieel waren dat twee zaken: vooreerst dat wegens de oorlog de staten in de kapitalistische landen hun rol in de economie hadden zien toenemen en veranderen. Ze hebben toen de afzonderlijke belangen van de "monopolistische" bedrijven aan de belangen van de gezamenlijke bourgeoisie ondergeschikt gemaakt. Ze zijn dus in staat om in bepaalde mate de economie te leiden, zeker na de nationalisatie van de grote industriële en financiële ondernemingen (blz. 170). Na de oorlog, en dat is het tweede betwiste punt, vormden zich coalitieregeringen met deelneming van de communisten, met name in landen waar het Rode Leger gestationeerd was. Varga noemde deze een "democratie van een nieuw type" als ze door de communisten worden geleid en hij stelt zich vragen rond deze regimes: gaat het hier over "staatskapitalisme"? Kunnen zij overgangsregimes naar de dictatuur van het proletariaat worden genoemd? Het "debat" vindt in mei 1947 plaats (blz. 173-80) en verloopt eerder verwarrend (iedereen heeft het recht om kritieken te formuleren, maar niemand is er dan zeker van ook op de juiste "lijn" te zitten).

Over de kwestie van de staat in de kapitalistische landen beperken sommigen er zich toe op te merken dat de doelmatigheid van de staats tussenkomst in de oorlogseconomie en in de naoorlogse periode eerder gering is geweest, terwijl anderen er de nadruk op willen leggen dat de monopolies nooit hun "almacht" zijn kwijtgeraakt. Er is ten minste één spreker die zegt dat alleen de Sovjetstaat een "beslissende economische rol" vermag te spelen ... Varga wordt er ook van beschuldigd een technocraat van de economie te zijn die, uiteindelijk, voor het reformisme borg staat (blz. 175).

Het vertrekpunt voor deze interventies was erg dunnetjes. Zeker, Varga bevestigde niet meer met zo grote vastbeslotenheid de doelmatigheid van het ingrijpen van de burgerlijke staat, en ook al ging het debat over de vooruitzichten van de naoorlogse periode, dan bevatte zijn overzicht ook de vermelding van contradicties die later tot een overproductiecrisis zouden moeten leiden (blz. 170). Dat alles was echter niet van dien aard om de revolutionairen te ontmoedigen.

Tijdens het debat houdt Varga nogal stevig vast aan de rol van de staat; hij bevestigt onmiddellijk dat hij nieuwe feiten heeft waargenomen en hij zal gedurende twee jaar weigeren om op dat punt toe te geven. Het impliciete debat gaat echter over de ervaringen van de samenwerking van de Sovjetcommunisten met de democratische bourgeoisstaten en de coalitieregeringen die zich tijdens en na de oorlog hebben gevormd. De door Jdanov geïnspireerde sectorische lijn zal er een einde aan maken (de communisten verlaten de Franse of Italiaanse regeringen) en dat zal voor moeilijkheden zorgen voor al diegenen, zoals Varga, die het meeste in deze samenwerkingspolitiek verwickeld waren geraakt.

Over het probleem van de “nieuwe democratieën” in Centraal en Oost-Europa (blz. 176) zijn de critici unaniem: het is onmogelijk om hier van “staatskapitalisme” te spreken. Deze landen hebben met het kapitalistische wereldsysteem en het imperialisme gebroken, men zou er geen economische en politieke vormen aantreffen welke tot het imperialisme behoren.

Deze keer gaat Varga akkoord met zijn critici. Hij heeft dat punt dan bijgewerkt in artikelen die in Engeland zijn gepubliceerd. Deze economieën, waar het grootgrondbezit is afgeschaft en waar de grote industriële en financiële ondernemingen zijn genationaliseerd (zonder schadeloosstelling, in tegenstelling tot de democratische burgerlijke landen), kennen nog niet de dictatuur van het proletariaat. Maar de politiek begunstigt de arbeiders wel en, met de hulp van de USSR, treden deze landen tot het socialistische wereldsysteem toe (blz. 172-3). Het spreekt vanzelf dat Varga hier een probleem probeert te ontwijken, nl. dat waarbij de overgang naar het socialisme zich nu zonder andere vorm van revolutie stelt dan door de aanwezigheid van

het Rode Leger. Hoe kan het nu dat, vanuit een “marxistisch-leninistisch-stalinistisch” perspectief gezien, de staat in onverdeeld bezit van de twee antagonistische klassen blijft? Hoe en wanneer mag men zeggen dat een kapitalistische economie (dat weliswaar in moeilijkheden is) in werkelijkheid socialistisch wordt?¹¹

Over het probleem van de “nieuwe democratieën” in Centraal en Oost-Europa zijn de critici unaniem: het is onmogelijk om hier van “staatskapitalisme” te spreken. Deze landen hebben met het kapitalistische wereldsysteem en het imperialisme gebroken, men zou er geen economische en politieke vormen aantreffen welke tot het imperialisme behoren.

Varga zal pogen om tijdens de hele controverse op dat vlak een twist te vermijden. Hij heeft genoeg te stellen met een overvloed aan andere kritieken die hem bestoken: het slecht inschatten van het dekolonisatieproces in Brits India; het hebben vergeten van de politiek; het weigeren om theoretische vraagstukken te behandelen; het verwarren van verarming als gevolg van de oorlog met de verpaupering inherent aan het kapitalistische systeem, enz. Gedurende twee jaar zal men hem eraan blijven herinneren dat hij ongelijk heeft gehad om de snelle ineenstorting van de Duitse nazi-economie te voorspellen ...

Het verzet van Varga is in 1947 het hardnekkigste daar enkele belangrijke figuren uit de Academie (Trachtenberg, Eventov, Rubinstein, Mendelson en Stroemilin) hem tegen zijn critici verdedigen. In mei 1947 laten zijn tegenstanders het debat nog eindigen zonder conclusies te trekken, maar in september van hetzelfde jaar besluit het Centraal Comité van de Partij een beslissing van het Politiek Bureau goed te keuren: het instituut van Varga wordt gesloten en het voltallige personeel, behalve de 50 mensen die worden ontslagen, wordt naar het door Ostrovitjanov geleide Instituut van Economie overgeplaatst (blz. 180). Niemand verdedigt nog de oud-directeur die men nu steeds vaker verwijt het werk van zijn onderzoekers te hebben gesaboteerd. Varga erkent enkele bijkomstige fouten, zoals te veel over het “plan” te hebben gepraat met betrekking tot het economisch

ingrijpen van de burgerlijke regimes, maar hij neemt ook het risico te stellen dat het uitbreken van een nieuwe oorlog hem weinig waarschijnlijk toeschijnt, omdat de USSR sterk is én omdat de Verenigde Staten het imperialistische kamp domineren (blz. 183).

De campagne sleept zich voort totdat een artikel van Myznikov (eind 1948) in het tijdschrift van het Gosplan de reformistische stellingen van Varga over de “beslissende rol” van de staat in het kapitalisme aanklaagt. In maart 1949 schuift Stalin ineens N. Voznesenski, het hoofd van het Gosplan, ter zijde en ontslaat hem van al zijn regerings- en politieke functies. Hij was een van de meest constante vijanden van Varga geweest, maar deze plotse zuivering aan de top van de Partij vormt wellicht ook een element in de context die Varga tot grotere omzichtigheid moet hebben aangespoord, en dus tot het doen van toegevingen over de gehele linie. In de *Pravda* verklaart hij dat hij zijn zelfkritiek maakt om aan te tonen dat hetgeen allemaal in de Westerse pers over hem is gezegd (hij staat gunstig ten aanzien van het Westen, hij heeft het Marshall Plan verdedigd, hij voorziet voorlopig geen economische crisis in de Verenigde Staten, enz.) antisovjetroddel is (blz. 186). In maart 1949 bekennt hij dus dat hij fouten van “reformistische” en “kosmopolitische” aard heeft gemaakt door het kapitalisme “mooier” voor te stellen.

De carrière van de conjunctuuranalist van de communistische beweging is ditmaal gebroken. Hij is 70 jaar oud, hij is verzwakt door leeftijd en ziektes (tuberculose, weldra kanker) en, gedurende meerdere jaren, tot in 1955, zal hij bijna niets meer publiceren. André Mommen heeft nochtans stof gevonden voor drie hoofdstukken (blz. 192-235) om verslag te doen over vijftien jaar werkzaamheden die zich tot aan zijn dood op 7 oktober 1964 uitstreken (hij was op het einde begonnen met het dicteren van zijn memoires, maar hij heeft ze niet kunnen afwerken).

In hoofdstuk 13 (over zijn adviseurschap van Mátyás Rákosi) stelt André Mommen zich de vraag: waarom is Varga niet naar Hongarije teruggekeerd? Ondanks getuigenissen die hij heeft verzameld, heeft hij

geen redenen kunnen vinden die Varga hebben aangezet om Moskou boven Boedapest te verkiezen. Rákosi, de partijleider van de Hongaarse Partij, was een vriend en de eerste tijd na de oorlog, in 1945-'46, heeft hij regelmatig aan Varga raad gevraagd (over de wederopbouw, over de strijd tegen de inflatie, enz.). Varga heeft gereageerd, hij is soms ter plekke geweest, maar hij werd daarna steeds minder gevraagd (blz. 192-8). Tijdens de controverse in 1947-'48, moest Rákosi, die de opvattingen van zijn vriend had gevolgd bij het definiëren van de “nieuwe democratieën”, ook zijn “fouten” herstellen en, na 1949, blijft Varga even discreet in Moskou als in Boedapest aanwezig. De geschiedenis van Hongarije heeft er zich mee belast om Varga buiten de verdere ontwikkelingen te laten. Imre Nagy heeft in 1953 Rákosi vervangen; kon Varga met zijn aangever samenwerken? Dan gebeurt er de opstand van 1956 en de machtsvername in het land en in de Partij door Kádár; Varga was niet Kádár's vriend en hij is aan Rákosi, die nu naar Moskou was verbannen, trouw gebleven. Wat er ook van zij, de conjunctuuranalist van de leiding van de communistische beweging heeft toen definitief voor het Sovjetvaderland gekozen.

André Mommen schrijft in hoofdstuk 14 (over het handboek economie) over de bewogen geschiedenis van de redactie van het *Handboek politieke economie* van de Academie van Wetenschappen van de USSR. Stalin had de idee voor een dergelijk handboek gehad en hij had de opdracht tot het schrijven ervan gegeven, maar de opstellers werden steeds maar verplicht om hun werk te herzien omwille van allerlei nieuwe toestanden en noodzakelijke rectificaties. Het handboek is slechts na de dood van Stalin verschenen (en het moest onmiddellijk daarna worden herzien om de hervormingen van Chroesjtsjov erin te integreren). Varga werd niet uitgenodigd om aan de opstelling van het *Handboek* mee te werken. Hij heeft wel geparticipeerd (blz. 205) in een commissie waarin hij, tegen de uitdrukkelijke mening van Stalin in, een mogelijke oorlog tussen de imperialisten onderling voor weinig waarschijnlijk hield. (Waarom het risico van een revolutie nemen? Zijn de Amerikanen niet machtig genoeg om hun rivalen te overheersen, waardoor ze geen oorlog hoeven te voeren? enz.) Hij bindt

op dit punt weer snel in, maar hij geeft zijn “fout” slechts *pro forma* toe.

Keynes kritiseert slechts het kapitalisme om het te helpen! Hij kan enkel aan de monopolies behagen, maar zijn (niet te verwezenlijken) belofte om de crises en de werkloosheid te vermijden komt aan de wensen van alle reformistische politici en vakbondsleiders tegemoet.

Als de dooi in het begin van de jaren 1960 komt, dan wil Varga zijn kritieken op Stalins opvattingen over de economie van het kapitalisme wel publiceren. Hij neemt als schietschijf de “fundamentele wet van het kapitalisme” die Stalin in zijn *Economische problemen van het socialisme in de Sowjetunie* in 1952 (Amsterdam: Pegasus, 1953) heeft geformuleerd. Zijn artikel dat hij in 1962 aan *Kommunist*, het theoretisch tijdschrift van de Partij, voorlegt, wordt echter geweigerd. Het wordt pas twee jaar later in de bundel *Essays over de politieke economie van het kapitalisme* gepubliceerd. Het betreft één van de weinige voorbeelden in de hele productie van Varga waaraan hij geen enkele statistiek heeft toegevoegd. Behalve een indirecte allusie aan zijn Hongaarse ervaringen in 1919, steunt hij slechts op citaten uit de werken van Marx, Engels, Lenin en Stalin. Maar hij is een eerlijke lezer; hij vervormt niet te veel de betekenis van de teksten die hij gebruikt en zijn beoordeling van het werk van Stalin is formeel gezien exact: Stalin heeft niets anders gedaan dan het complexe denken van Marx verarmd. De weigering van dit essay door het tijdschrift van de Partij zegt genoeg over de persisterende invloed van het stalinisme bijna tien jaar na het verdwijnen van de “Gids”. We onthouden hier dat Varga ook aan diegenen denkt die op zoek willen gaan naar een bevredigende definitie van het kapitalisme waaraan hij een “onvermijdelijke” einde verbindt. Die idee is nog niet zo slecht.

Het essay tegen Stalin uit Varga's bundel uit 1964 vormt de hoofdbroek van hoofdstuk 15 (blz. 214-35).¹² André Mommen arriveert dan in feite bij hetgeen zo een twaalf jaar geleden het beginpunt van zijn onderzoek vormde (blz. xxi). Hij wilde de oorsprong van de theorieën over het “staatsmonopoliekapitalisme” (Stamokap in het Duits) bestuderen.

Als de destalinisatie komt, dan vindt Varga nog de kracht om enkele grote kwesties van het kapitalisme in de twintigste eeuw, namelijk dat van het staatsmonopoliekapitalisme, te overlopen.

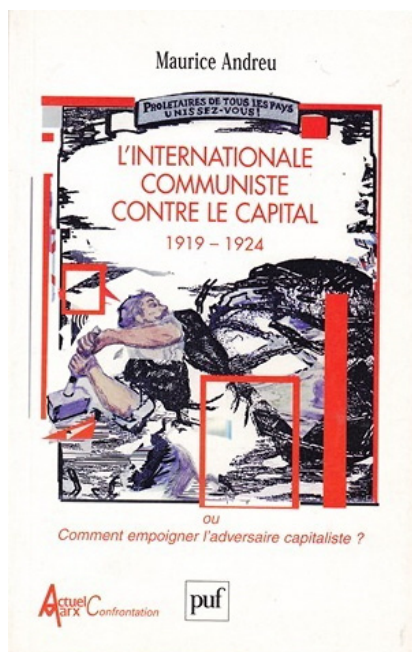
Hij kan inderdaad niet meer zoals in de jaren 1920 en 1930 de mondiale conjunctuur bestuderen. Hij heeft geen ploeg onderzoekers meer ter beschikking en hij is minder geïnformeerd dan vroeger.¹³ Maar hij is nog altijd strijdbaar en leert de Sovjetecomen bijvoorbeeld nadenken over de verpaupering die in het algemeen relatief is en soms absoluut wordt (blz. 219-20), of over de rol van de staat in het kapitalisme (blz. 221-3). Varga komt op zijn afgedwongen zelfkritieken terug en rectificeert de fouten die van Stalin zijn geërfd: de “fusie” of de “interpenetratie” (of “coalesce” in het Engels) van de staat en de monopolies is geen unilaterale onderschikking van de staat aan een “centrum” dat zijn gedragingen dicteert. Varga herinnert zich zeer goed de geschiedenis van het concept staatsmonopoliekapitalisme (hij weet dat het teruggaat tot het moment toen er over de Oktoberrevolutie werd beslist, toen Lenin bevestigde dat de verstatelijking van de economie tijdens de oorlog, het staatsmonopoliekapitalisme, de “meest complete materiële voorbereiding” van het “socialisme” is, dat wil zeggen een onmiddellijk programma van de revolutionairen). Hij is dus één van de zeldzame overlevenden die kan getuigen over de werkelijke context van de kwestie van de “uiteindelijke vorm van de kapitalistische staat” en van zijn evolutie van 1917 tot 1963.

Gedurende enige tijd al, maar vooral na het Tweeëntwintigste Congres van de CPSU in 1961, komt het staatsmonopoliekapitalisme weer in het debat voor. Het nieuwe programma van de CPSU is op de vreedzame coëxistentie gericht en men treft er de opvatting van een burgerlijke staat in aan die meer en meer regulerend optreedt, die “de ontwikkeling van het monopoliekapitalisme naar staatsmonopoliekapitalisme” (blz. 223) versnelt. Varga lijkt ons in zijn deelname aan het debat weer in zijn oude gewoonten te hervallen. Hij spreekt zich niet uit over de politieke implicaties ervan, maar hij stelt wel een economische basis voor om er de nieuwe partijlijn op te funderen. Zijn opvatting is dat de monopolies, die verre van een homogeen geheel

vormen, in feite eigenlijk met elkaar in concurrentie verkeren en dus onderling verdeeld zijn; de ontwikkeling van het staatsmonopoliekapitalisme is “dialectisch”: de onderwerping van de staat aan de monopolies verkeert in tegenspraak met de divergerende belangen van deze monopolies. De staat van het staatsmonopoliekapitalisme verschaft dus een potentieel van autonomie en deze contradictoire toestand schept dan weer de voorwaarden voor de vorming van een breed antimonopolistisch front dat zich voor het overnemen van de leiding van de staat kandidaat stelt en dat dan weer, bijvoorbeeld door middel van nationalisaties, de kapitalistische tegenstander kan verzwakken. Varga waagt zich echter niet verder op dit terrein dat naar hervormingen leidt en allicht ook naar een vreedzame overgang naar het socialisme, maar hij schrijft bijvoorbeeld wél dat het juist was geweest om de sociale hervormingen van het New Deal van Roosevelt te ondersteunen ... In 1935 zegde hij dat nog niet zo positief. Zeker, hij was in 1937 – op gezag van de leiding – wel degelijk verplicht geweest om dat al toe te geven, maar hij had dat waarschijnlijk slechts rond 1945 pas goed begrepen.

Varga – hij is nu de 80 voorbij – is echter te oud geworden om zich tot het reformisme te kunnen bekeren. Het essay dat hij aan Keynes besteedt, toont aan dat zijn revolutionaire cultuur nog altijd daar is. Hij kent het werk van Keynes goed (hij heeft hem vaak gekopieerd, zoals alle bolsjeviki sinds Lenin in 1920) en hij beschouwt hem als een zuivere ideoloog van wie het hele denken de weerspiegeling van een gekantelde wereld is, zonder klassen en zonder geschiedenis. Keynes kritiseert slechts het kapitalisme om het te helpen! Hij kan enkel aan de monopolies behagen, maar zijn (niet te verwezenlijken) belofte om de crises en de werkloosheid te vermijden komt aan de wensen van alle reformistische politici en vakbondsleiders tegemoet.

Een ander aspect van de nieuwsgierigheid van Varga en van zijn belangstelling voor de nieuwe vormen van economische politiek is zijn studie over de Europese Gemeenschappelijke Markt. André Mommen vertelt ons dat hij onmiddellijk op de vorming van de EEG heeft gereageerd door de verruimde markt, die aldus zou ontstaan, te relativeren. In zijn essay, dat in 1964 is

gepubliceerd, is hij eveneens negatief. Het is voorts opmerkenswaardig dat hij zich heeft ingespannen om een “model” te construeren waarbij hij, zoals in zijn werken uit de jaren 1930, de reproductieschema’s en de theorie van de vorming van de markt heeft gebruikt, maar dat hij vergeten is, zoals Emilio Sereni opmerkte, om de economische schaalvergroting mede in zijn beschouwingen te betrekken (blz. 232).

Zijn essays over de economische politiek van het kapitalisme vormen het werkelijke “testament” van Varga¹⁴, maar ze herkennen niet veel van de artikelen die hij over de naoorlogse cycli en over de “naderende crisis”, die hij nog altijd regelmatig aankondigt, had gedictieerd. André Mommen geeft een overzicht van deze geschriften (blz. 224-31). Varga heeft zich in 1945 onderscheiden door erin gelukt te zijn om de geslaagde omschakeling van de Amerikaanse oorlogseconomie, maar dan voor een bepaalde periode, te voorspellen. Het verloop van de omschakeling baseerde hij op een “inhaalvraag” (hier vooral naar duurzame consumptiegoederen) die tijdens de oorlog was ontstaan en die toen in de wachtkamer was gezet. De normale economische “cyclus” zou pas na afloop van de reconversiecrisis weer inzetten. Maar Varga verkeert niet meer in een gezaghebbende positie binnen het veld van de Sovjeteconomen die het conjunctuurverloop bestuderen.

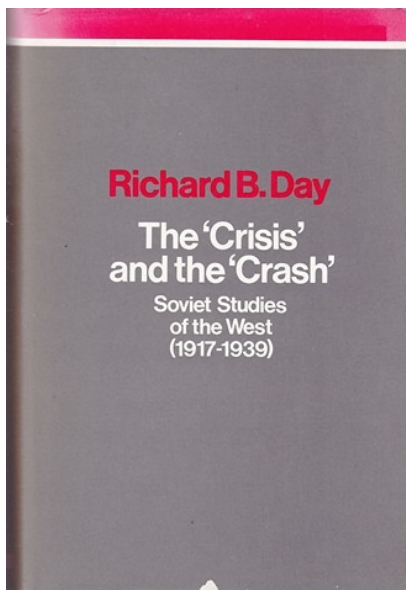
André Mommen vertelt ons het verhaal van de discussies die Varga met zijn gebruikelijke “dogmatische” tegenstanders voert (die slechts de militarisering van de economie zien). Het onderwerp van het debat wordt vooral door de Amerikaanse economie gevormd. Hij is gespitst op de nieuwe veranderingen in de vorm van de cycli (die misschien langer zijn geworden, maar wel met vaker voorkomende momenten van tussentijdse recessies), enz. We onderstrepen slechts dat hij in 1957, in een herziene editie van zijn boek dat hij had geschreven om Stalin te plezieren, de groei van de industriële productie in de wereld had gemeten (80 procent groei in enkele jaren). Hij leidde er – natuurlijk – uit af dat een conjuncturele omslag nabij was, en in 1958, terwijl de Amerikaanse economie in een recessie duikt, voorspelt hij, tegen het advies van de andere Sovjeteconomen in, de verspreiding van de economische crisis over de hele wereld. Hij heeft echter niet, zoals in 1929, dezelfde mate van geluk aan zijn zijde gehad. Maar onze oude conjunctuuranalist van de communistische wereldbeweging verwacht zich nog altijd aan een neergang van het kapitalisme én aan de val ervan vóór het einde van de twintigste eeuw.

De overlijdensadvertentie van Varga verschijnt in de *Pravda* en in de *Izvestia* en wordt door de hele leiding van de CPSU en de Academie van Wetenschappen ondertekend. Het is een “icoon van het marxisme-leninisme” (blz. 236) die men die dag begraaft, maar dat beeld is snel zeer negatief geworden, of, ten minste, ambivalent. Een geïsoleerde stem betitelt hem als de “belangrijkste marxistische econoom van de twintigste eeuw”, maar anderen spreken over zijn “onbeduidende bijdrage”, van een “mengeling van positivisme en dogmatisme”, van een “dogmatische vervalser van statistieken” of van een “vulgaire econoom”. Op een vriendelijkere of grappigere toon hebben sommigen in hem een “wetenschappelijke Polonius” gezien, een “onverbeterlijke conformist”, een door de bolsjeviki geadopteerde erfgenaam van het Austro-marxisme of een man van wie het werk een betrouwbare indicator van het oprukkende stalinisme is. André Mommen onthult zelfs een flagrant voorbeeld van hypocrisie waartoe Varga in staat was: hij hield van detectives en tegelijk kloeg hij ze in zijn artikelen aan als het bewijs van de

decadentie van het kapitalisme ... Maar dezelfde critici komen nogal erg pejoratieve woorden tekort om van Varga afstand te nemen, terwijl ze aan hem zelf statistieken ontlenuen als hen dat goed uitkomt. Trotski klaagt hem aan als een van de “ergste elementen uit de leiding van de Comintern” en hij voegt er aan toe dat “zijn kennis en de kwaliteit van zijn analyses van hem een nuttige en gekwalificeerde militant maken”. Bij wijze van epiloog geeft André Mommen een snel, maar doeltreffend overzicht van de tegenstrijdige – en vaak foute – beoordelingen die op een man en een werk werden gemaakt dat we nu, en dankzij hem, beter hebben leren kennen.

We hebben de geschriften van Varga verschenen in de periode tussen 1921 en 1930 vaak zelf gelezen voor het voorbereiden van een proefschrift over het ontstaan van het concept “algemene crisis van het kapitalisme” en het boek van André Mommen bevestigt ons in de mening dat Varga wel degelijk de man was die het versterkt is gegaan in de synthese van alle tendensen die de communistische bewegingen hebben gevormd. André Mommen spreekt niet van “neutraliteit”, maar hij laat dat wel in de titels van zijn hoofdstukken 3 en 4 (*Econoom van de Comintern* en *Tussen Boecharin en Stalin*) verstaan welke de aard van de relaties is die Varga met de leiders had aangeknoopt.

De positie van Varga is op een “scientifisch” postulaat gebouwd: de strategie van de leiding van de communistische beweging kan niet door de feiten worden tegengesproken daar haar leiders, beter dan wie ook, begrijpen wat er zich in de wereld afspeelt; de superioriteit van hun wetenschap garandeert de juistheid van hun beslissingen. Sinds de oorlog is het bolsjevisme er in het bijzonder in geslaagd om de strategische wetenschap met het marxisme te verzoenen. De economische structuur van de wereld kan en moet worden bestudeerd “zonder vooroordelen en zonder illusies”, totdat duidelijk wordt hoe men “de krachten van het internationale proletariaat kan consolideren en de eindstrijd voor de macht kan voorbereiden in de sectoren van onze vooruitgeschoven frontlijnen, alwaar de vijand het meeste aan onze aanvallen is blootgesteld” (Varga, *The Decay of*

Capitalism, 1922, blz. 3). Dit programma betekent een “dubbele lezing” van de economische, sociale en politieke feiten: de feiten en hun strategische betekenis die bruikbaar zijn voor het partijleger van het proletariaat. Het is Lenin die dat perspectief aan Varga heeft leren ontdekken door hem als economisch raadgever aan te werven. De dissociatie-associatie van deze twee lezingen maakt het – uiteraard – mogelijk om van dezelfde “feiten” de meest verschillende strategieën te deduceren (Lenin schakelt in 1921 naar het “eenheidsfront” over op grond van dezelfde “economische basisgegevens” als die waarop hij in 1920 zijn splitsingspolitiek had gebaseerd) en geen enkele situatie kan de wakkere leiding daarom in verlegenheid brengen: haar strategische beslissing zal altijd op feiten gebaseerd zijn ...

Varga heeft dus vooreerst gepoogd om de stellingnamen van de leiders van de Comintern, met wie hij samenwerkte (Lenin, Trotski, Radek, Zinoviev, Boecharin, enz.), te behouden, maar hij doet meer: hij heeft de beste ervan behouden (de incoherenties van Zinoviev betoveren hem niet) en hun ideeën geïntegreerd. In 1926 ziet men bijvoorbeeld dat hij, behalve ontleningen aan het conceptuele apparaat van Boecharin (en Hilferding), ook elementen gebruikt van hetgeen Trotski de permanente revolutie noemt (ook is waar dat ze een onderdeel vormen van de “kautskistische” grondslag die aan de basis van zijn vorming lag). Het gaat hier niet om “neutraliteit”, maar ook om zijn ambitie om voor de Comintern een theorie te ontwerpen. Varga is er niet in geslaagd om zichzelf met zijn theorie

op te dringen, maar hij heeft steeds iets uit dat project bewaard, en hij heeft op een bepaalde manier misschien een deel uit die erfenis van de eerste jaren van de Comintern in het discours over de crisis doorgegeven, hetgeen Stalin dan weer aan hem heeft ontleend.¹⁵

De titel van het boek “*Stalin's economist*” geeft een oude overgeleverd idee weer dat de uitgever meer moet hebben aangestaan dan “In afwachting van de grote crisis...”, of een gelijkaardige titel voor het boek. Voor Varga is dat onrechtvaardig, zeker voor hem die de onafzetbare econoom van de hele communistische beweging is geweest en die één van de zeldzame Sovjetcritici van het stalinisme was die zich (meerdere malen) heeft verzet toen Stalin nog leefde en almachtig was. Hij had een dergelijke stigmatisering niet verdiend.

Evenals André Mommen denken we dat Varga veel meer een compiler van enig formaat was (wat hij in feite ook is). Hij heeft een synthese gemaakt waarvan de aard moeilijk te overzien is, omdat ze zo complex is.

Een Austro-Hongaar van geboorte is – natuurlijk – een afstameling van die zeldzame “gouden jaren” van de geschiedenis van de socialistische doctrines. Kautsky en de jonge “Austro-marxisten” zijn de werkelijke uitvinders van het “marxisme” en Varga heeft op directe wijze van hen geleerd wat men van Marx moet onthouden, hoe men hem voort moet zetten en dat men hem moet voorbijsteken, én hoe men hem aan de veranderingen in de wereld moet aanpassen. Als werkstudent en onafhankelijk onderzoeker voor de socialistische tijdschriften van vóór de Eerste Wereldoorlog heeft Varga geen enkele nuttige universitaire kennis onbenut gelaten. Hij kent zijn klassieke en neoklassieke economen. Hij bewondert Alfred Weber, de meester van de economische geografie, en hij heeft Schumpeter gelezen. Hij ontleent alles wat interessant was aan de werken van conjunctuuranalisten (Mitchell, Wagemann, Mortara, enz.) die deze wetenschap in de twintigste eeuw hebben uitgevonden. Het is niet zo verrassend dat Ruth Fischer zich hem wil herinneren als een “boosaardige kleine man” die een “levende databank” (blz. 239) was. Varga's culturele uitmuntendheid en zijn

uitgebreide informatieve kennis zijn tot op de dag van vandaag nog duidelijk waar te nemen, bijvoorbeeld in zijn laatst gepubliceerde bundel uit 1964.

Het werk van Varga is nochtans tot ons gekomen via allerlei filters die de lezing ervan verstoren. Varga heeft aan de ideologische en politieke steekspelen van de communistische beweging deelgenomen, waarin “krijgslieden” elkaar bevochten die niet al te zuinig omsprongen met de middelen die ze voor hun polemieken gebruikten. In de context van een partij, annex revolutionair leger, zoekt men eerst waar zich iemand bevindt die binnen de politieke waaiers praat, alvorens te luisteren naar hetgeen hij zegt. Varga heeft een lange loopbaan doorlopen en alle etiketten zijn ooit op hem geplakt: rechts, gauchist, centrist, uitgesproken of vermomde luxemburgist, boecharinist, volgeling van Toegan-Baranovski, suppoost van het georganiseerde kapitalisme van Rudolf Hilferding, enz., zonder dat van technocraat of burgerlijke professor (en *in fine* stalinist!) te vergeten. Hoe kan men hierin de weg terugvinden?

De specialisten van de geschiedenis van de arbeidersbeweging en van het communisme hebben gepoogd om de knoop te ontwarren, hier in het bijzonder Richard B. Day die alles heeft gelezen en geordend en die de onuitputtelijke en onvervangbare bron van het onderzoek naar de geschiedenis van de economische ideeën van het communisme is. De specialisten hebben, zoveel als mogelijk is, alles geklasseerd en geordend, maar Varga is hen altijd een beetje ontsnapt. Day heeft systematisch een approximatief patroon bij zijn lezing van Varga gehanteerd: Hilferding en Luxemburg bezaten voor de oorlog duidelijk twee tegengestelde visies ten aanzien van de problemen van de crisis, het imperialisme en het lot van het kapitalisme; Day heeft bij zichzelf gezegd dat er bepaalde sporen van deze twee inspiratiebronnen (tenminste enkele analogieën) in de debatten van na de oorlog moesten terug te vinden zijn. Day ondervindt echter problemen bij het klasseren van Varga. Hij associeert hem het vaakste met een “neo-luxemburgisme” (onderconsumptie en gebrek aan afzetmarkten, catastrofisme, enz.), maar hij kan niet ignoreren dat Varga ook een discipel van Hilferding (en van nog heel wat andere meesters was). André Mommen is soms te

zeer door de filtering van Richard Day beïnvloed geweest.

Eenmaal deze veroveringen voltooid zijn, dan botst het kapitalisme op zijn eigen begrenzings: een zuiver kapitalisme vindt geen kopers voor de meerwaarde.

We zijn ervan overtuigd dat Varga geen “luxemburgist” is, want hij sluit zich aan bij de “wet van de afzetmarkten” die de basis vormt voor de theorie van de markten: de vraag naar een product van gelijk welke industrie komt van het aanbod van alle andere industrieën. Deze klassieke doctrine die Say heeft geïdeologiseerd (goederen kopen goederen enz.), is door Marx aangevaard en gedynamiseerd (de accumulatie is een overproductie die wordt gerealiseerd). Luxemburg heeft die doctrine afgewezen (zoals Malthus dat voor haar al heeft gedaan), omdat volgens haar de meerwaarde niet kan worden gerealiseerd, tenzij er een voorafgaande vraag van buiten de sfeer van de kapitalistische productie bestaat. Luxemburg meende hier de vinger op een inconsequentie bij Marx (die er enkele heeft begaan) te hebben gelegd.¹⁶

Een zo duidelijke theoretische tegenstelling, waarvan iedereen toen op de hoogte had moeten zijn geweest, en de protesten van Varga telkens er van zijn “luxemburgisme” sprake was, hadden dat probleem uit de wereld moeten helpen. Er bestond echter ook een raakvlak, nl. dat van de historische analyses. Hierop worden de feiten en de interpretaties geconstrueerd. Luxemburg wijdt het derde deel in haar boek aan de *accumulatie van het kapitaal* onder de “historische voorwaarden van de accumulatie”. Men treft er bijvoorbeeld stukken in aan over de strijd van de kapitalisten tegen de “natuurlijke economie”, maar ook tegen de “boereneconomie”. De oude productiewijzen worden ertoe gebracht om zich steeds verder voor de markt te openen totdat de kapitalistische markt uiteindelijk voltooid is. Zij analyseert dit verschijnsel als het inpalmen van een vraag die zich nog buiten de sfeer van de kapitalistische productie bevindt. Eenmaal deze veroveringen voltooid zijn, dan botst het kapitalisme op zijn eigen begrenzings: een zuiver kapitalisme vindt geen kopers voor de meerwaarde.

In de kronieken en de rapporten van Varga is er vaak sprake van de overgang van een op zelfverbruik gerichte boereneconomie naar een gespecialiseerde landbouw die in de nationale en zelfs in de wereldmarkt geïntegreerd is. Geheel in overeenstemming met de wet van de afzet groeit de omvang van de nationale markt sneller dan de productie indien de landbouwers zich specialiseren en daardoor hun zelfverbruik verminderen, daar ze dan profiteren van de groei van de onderlinge samenhang van de producenten en doordat de afzet dan gemakkelijker te vinden is. Indien dat proces wordt onderbroken of vertraagd, impliceert dit dat de wet van de afzet tot een stilstand of een vertraging bij het openen van de markt is gekomen en dat het dus moeilijker wordt om nog afzet te vinden. Het kapitalisme botst dan op een van zijn limieten.

In de vergelijking die we hier schetsen is er een gemeenschappelijke noemer (een limiet van het kapitalistische systeem is geactiveerd of stilgelegd) én een concreet gemeenschappelijk verschijnsel (de afzet opent zich of sluit zich), maar de theorieën die deze verschijnselen uitleggen en deze conclusies rechtvaardigen, blijven hardnekkig aan de antipoden. De tegensprekers, die door de polemieken worden meegesleurd, en de ideeënhistorici die hen daarin hebben gevolgd, hebben dus te vaak gezegd dat Varga zich bij Luxemburg had aangesloten of haar ideeën heeft “herhaald”, en de feiten waarover ze het hadden, hebben ze met hun theoretische interpretaties verward ...

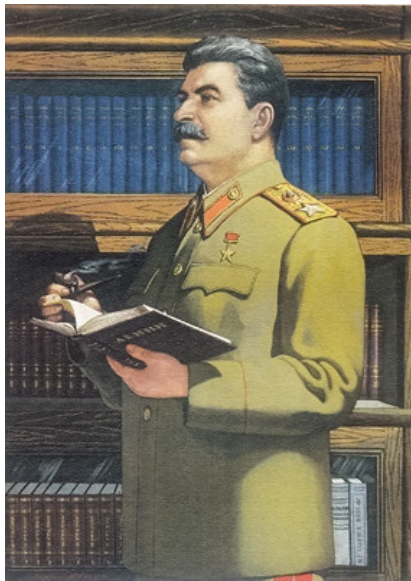
Rest nog te begrijpen waarom Varga zo absoluut “onderconsumptionist” is, in het bijzonder wanneer hij de “wet van Varga” uiteenzet.

Het “onderconsumptionisme” van Varga is ogenschijnlijk ook dat van Marx, maar dan van een Marx die is gestopt bij de assimilatie van zijn ontdekking van Sismondi (deze Marx heeft misschien wel bestaan, want in het *Manifest* van 1848 verwerpt de jonge Marx slechts de reformistische aanbevelingen van Sismondi). Vanuit dit perspectief gezien is de fundamentele tendens van het kapitalisme die welke altijd op een crisis moet uitmonden. Dat is dus wat Marx de algemene wet van de accumulatie noemt.¹⁷ Deze wet manifesteert zich in het zuivere model van de kapitalistische economie, wanneer een verhoging van het aanbod

van waren bestemd voor de consumptie als gevolg van de accumulatie te ruim voor de vraag blijkt te zijn, omdat het aanbod niet meer in dezelfde verhouding tot een corresponderende loonsom en tot de consumptie van de kapitalisten staat, omdat deze laatsten hebben verkozen om hun inkomen in kapitaal om te zetten. Deze “beangstigende wanverhouding tussen de productie en de consumptie”, die Sismondi als één van de eersten had waargenomen en ze al in 1819 had aangeklaagd, eindigt daarom in periodieke algemene overproductiecrises.

Wanneer Varga, naar hij meent voor het eerst, ziet dat het aantal productieve arbeiders in de Verenigde Staten daalt, interpreteert hij dat feit als de ontwikkeling van de algemene wet van de accumulatie in een economie die door de “monopolies” wordt gedomineerd en die als dusdanig het meeste het zuivere kapitalisme benadert. Indien de Amerikaanse economie de toekomst van het kapitalisme aankondigt, dan mag men stellen dat de algemene wet van de accumulatie van het kapitaal voor Varga tot een “absolute” wet is geworden én dat daardoor, wegens de voortdurende overproductie door de arbeidskracht, het reserveleger van werklozen oneindig zal aangroeien. De kwestie die is gesteld, is natuurlijk die van de vernietiging van de arbeidersklasse. Ze werd al tijdens de wereldoorlog aan de orde gesteld en ze bevond zich in het centrum van de ideologie van de bolsjeviki wier bestaansredenen het verzet tegen de oorlog en haar vernielingen was. Voor ons verwijderd de “wet van Varga”, die het hoogtepunt in zijn theoretisch denken vormt, zich ongetwijfeld van de letter van Marx, iets wat al zijn critici hebben waargenomen, maar hij verwijderd zich minder ver van Marx’ geest, in die zin waarin hij, evenals Marx, de sismondische kritiek van het kapitalisme herneemt om die te radicaliseren. Het verschil zit nu in de bolsjevistische stijl: de polarisatie van de rijkdom en de armoede is overdreven en men moet dat systeem omverwerpen, omdat het zich nu aan het *leven* van de arbeiders zelf gaat vergrijpen. Dat thema is van een grotere dramatische inzet dan dat van de sociale rechtvaardigheid of van de uitbuiting.

Nochtans waren alle Sovjeteconomen die zich tijdens het interbellum uitspraken, bijna allemaal even onderconsumptionistisch als Varga was, zelfs als ze zuivere

adepten van de “disproportionalistische” school waren die de crisis aan de anarchie in de kapitalistische productie wijt, zoals bijvoorbeeld Pavel V. Maksakovsky, iemand die door Richard B. Day in 2004 opnieuw is uitgegeven. Ook voor Maksakovsky verscherpen de cyclische crises zich wegens de wanverhouding tussen de koopkracht van de consumenten en de sociale productie. Deze opmerkelijke eensgezindheid moet men volgens ons verklaren door een *a priori* politiek, een gemeenplaats uit die tijd, volgens dewelke de lonen nooit zouden mogen stijgen, omdat de kapitalisten, die geen “imbecielen” zijn, “in staat zijn om zonder noodzaak een deel van hun meerwaarde aan de arbeiders te laten toevallen, om aldus aan hen meer waren te kunnen verkopen”. Men zou de werkgevers wel kunnen dwingen om hogere lonen uit te betalen, maar zolang de krachtsverhoudingen voor de loontrekkers ongunstig zijn, zullen zij verpauperen en zal de consumptie achterblijven op de productie. Mocht deze hypothese juist zijn, en dus een feit zijn, dan mag men zich, op welke theorie men zich ook wil beroepen, aan een reeks van catastrofes, conflicten en strijd verwachten, dus ook aan een gunstig moment voor het nemen van strategische initiatieven.

De theoretische debatten, waarvan de marxisten en de marxologen zo hoog opgeven, worden overschat (en waarschijnlijk door hun instrumentalisering ook vervalst), terwijl het probleem in eerste instantie bij de actie ligt. Na de wereldoorlog heeft Varga zich in 1918-’20 in de revolutionaire strijd tegen de imperialistische oorlog ingezet.

Zijn werk bestaat er niet in om een afgeronde presentatie van de marxistische theorie aan te leveren (vooral die van de crisis die het duisterste is), maar om enkele “voorspellingen” uit het “standaard” marxistische model in verband te brengen met de beschikbare gegevens over de wereldeconomie. De werkelijke betekenis hiervan, hetgeen ook de kracht van Varga’s synthese uitmaakt, bevindt zich volgens ons in het systematisch zoeken naar informatie, waardoor de leiding van de communistische beweging bij het bepalen van haar actie wordt geholpen. Om daarin te slagen is Varga in zijn analyse vastberaden “eclectisch”: telkens als een analyse of een document voor hem bruikbaar kan zijn om de feiten te kennen of te kunnen begrijpen, dan zal hij ervan gebruikmaken. Het is niet Varga die het verbod om “burgerlijke statistieken” te citeren heeft gedeclareerd. Hij heeft altijd gemeend dat hij voldoende kritische zin had om de valstrikken van de statistische leugen te vermijden. Men ziet dat de redeneringen van “burgerlijke economen”, vooral van conjunctuurspecialisten, zijn analyses vaak op directe wijze bevruchten. In feite is Varga altijd op zoek naar alles wat de diversiteit van de situaties, de ongelijkheden, de tegenstellingen en, uiteindelijk, ook de verdeeldheid in het kamp van de heersende klassen vermag aan te tonen.

De strategische definitie van de “algemene crisis van het kapitalisme”, dat is de ontbinding van de kapitalistische krachten. Het is dat wat al tijdens de oorlog in Rusland het slaan van een bres in het kapitalisme heeft mogelijk gemaakt. Het komt er daarom nu op aan om andere zwakke punten te ontdekken waar de revolutionaire krachten zich moeten op richten (vormen van een verenigd revolutionair front is ook een – moeilijk – probleem voor de strategie van de Comintern).

Met betrekking tot de vereisten van een geraffineerd marxisme lijken de door Varga verzamelde cijfers vaak enkel maar approximatieve op elkaar gestapelde statistieken bovenop schematische abstracties te zijn (hij durft ten minste één keer uit enkele veranderingen in de productie van grondstoffen voor de secties A en B van de reproductieschema’s voorspellingen af te leiden!). Maar voor de “geopolitieke” informatie ten behoeve van de leiders en de

militanten van de Comintern geeft het geheel van zijn werk – en met name het feuilleton van zijn driemaandelijke kronieken – reeds een overzicht van de globale context waarin ze beslissingen zullen moeten nemen en handelend zullen moeten optreden. Daarmee levert Varga een aanzienlijke bijdrage. Die bijdrage wordt vanaf 1921 als dusdanig ook door gebruikers van de door hem geleverde diensten erkend (hetgeen de tegenstrijdige uitspraken van Trotski en enkele anderen mede helpt verklaren). De specialisten van de geopolitiek en dito strategie hebben trouwens gedurende een ruime periode Varga als één van de actoren op de geostrategische scène van de Sovjet Unie geïdentificeerd (zie Jean-Christophe Romer, 1997).

Het geheim van de uitzonderlijke politieke levensduur van Varga bevindt zich in zijn werk. Hij heeft het niet beter willen doen dan dat wat hij zeer snel heeft leren presteren. Daardoor is hij onmisbaar geworden. Hij was nuttig en nog wel altijd op dezelfde manier: hij vond de “echte cijfers” waaraan de leiders behoefte hadden. Het feit dat hij zijn werk en zijn analyses publiekelijk aan de politieke appreciatie van de directie van de Comintern en de VKP(b)/CPSU ondergeschikt heeft gemaakt, betekent nog niet dat deze directie niet gedeeltelijk van zijn werken en zijn analyses afhankelijk zou zijn geweest.

Boecharin was de “patron” die ongetwijfeld het minste behoefte aan Varga had om over de economische conjunctuur na te denken (het tijdperk van Boecharin is misschien wel het moment dat Varga ook het meeste autonoom was), maar na Lenin (gedurende een te korte periode zijn opdrachtgever) hebben Trotski, Radek, Zinoviev en zeer zeker Stalin van zijn competenties gebruikgemaakt. Ze zijn voldoende tevreden geweest om enkele permanente meningsverschillen met hem te aanvaarden (bijvoorbeeld, tijdens het debat over het programma van de Comintern, verdedigde Varga ten minste tot in 1928 een minderheidspositie met betrekking tot de noodzaak van het oorlogscommunisme tijdens een revolutie). Stalin heeft hem verder laten werken in de periodes dat zijn opinies veroordeeld waren (1929-’30), toen de veiligheidsdiensten onderzoek naar hem deden (1938-’39) en zelfs vanaf 1948 na de sluiting van zijn instituut.

De rigoureuze discipline waaraan hij zich onderwerpt als hij begrijpt dat zijn leiders al hun beslissing hebben genomen, is een uiting van een groot vertrouwen in hen, maar hij heeft bovenal vertrouwen in het revolutionaire karakter van de toestand in de wereld, en het is daarom dat hij zichzelf verplicht om de directie te volgen wanneer die aan de acties van bataillons van de revolutie leiding geeft. De biografie van André Mommen toont nochtans aan dat Varga telkens weer aandringt om de essentie van zijn ideeën (over de “wet van Varga”, daarna over de rol van de kapitalistische staat) erkend te krijgen. Ten slotte heeft hij nooit de meeste kritieken en veroordelingen die hij verplicht was te slikken, aanvaard.

Is Varga nu representatief voor de kaders die het avontuur van de Comintern hebben meegemaakt? Als hij dat was geweest, dan zou hij een zeer zeldzaam specimen van communist zijn geweest. Met hoevelen waren zij die aan de splitsingen, de uitsluitingen, de executies zijn ontsnapt en die altijd aan het politieke leven hebben deelgenomen? Op het eerste gezicht is hij als grote overlever de enige in zijn soort (misschien samen met Mikoyan, de specialist van de buitenlandse handel?), een “hapax” dus.

Referenties:

Andreu, Maurice, (2000) *Sur la théorie de la “crise générale du capitalisme” – La genèse du concept de “CGC” – Contribution à une histoire des idées économiques dans l’Internationale Communiste de 1919 à 1929*, thèse de doctorat de sciences économiques, Université Paris XIII, 870 p.

Andreu, Maurice, (2003) *L’Internationale Communiste contre le capital, 1919-1924, ou Comment empoigner l’adversaire capitaliste?* Parijs: Presses Universitaires de France, col. Actuel Marx Confrontation.

Day, Richard B., (1981) *The “Crisis” and the “Crash”. Soviet Studies of the West (1917-1939)*, Londen: NLB.

Day, Richard B., (1995) *Cold War Capitalism. The View from Moscow, 1945-1975*, Armonk en Londen: M. E. Sharp.

Duda, Gerhard, (1994) *Jenő Varga und die Geschichte des Instituts für Weltwirtschaft*

und Weltpolitik in Moskau 1921-1970, Berlin: Akademie-Verlag.

Grossmann, Henrik, (1992) *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System Being also a Theory of Crisis*, trans. and abridged by J. Banaji, Londen: Pluto Press.

Maksakovsky, Pavel V., (2004) *The Capitalist Cycle, An Essay on the Marxist Theory of the Cycle*, Translated with Introduction and Commentary by Richard B. Day, Leiden en Boston: Brill.

Mommen, André, (2002) *Eens komt de grote crisis van het kapitalisme. Leven en werk van Jenő Varga*, Brussel: DACOB-IMAVO.

Romer, Jean-Christophe, (1997) *La pensée stratégique russe au XXe siècle*, Institut de Stratégie Comparée, Parijs: Economica.

Tikos, László, (1965) *E. Vargas Tätigkeit als Wirtschaftsanalytiker und Publizist in der ungarischen Sozialdemokratie, in der Komintern, in der Akademie der Wissenschaften der UdSSR*, Keulen en Tübingen: Böhlau-Verlag.

Noten:

¹ André Mommen, *Stalin’s Economist. The Economic Contributions of Jenő Varga*, Londen en New York: Routledge (Routledge Studies in the History of Economics, nr. 127), 2011, xxii-275 blz.

² André Mommen is ook de auteur van een biografie van Varga die in 2002 bij IMAVO in het Nederlands is verschenen. Er bestaan nog andere biografische studies in het Duits, nl. van L. Tikos (1965) en van G. Duda (1994), maar die zijn minder compleet.

³ De breuk was nogal radicaal daar hij met een van zijn broers, Emil, in 1903 had gekozen om de naam van hun vader, Weisz, door die van Varga (schoenmaker in het Hongaars) te vervangen.

⁴ De eerste mislukkingen zijn reeds door Lenin en Trotski in 1921 voor hun rekening genomen toen ze de Comintern in de richting van een “rechtse” tactiek van het “Eenheidsfront” engageerden, dit tegen het advies van “links” van de Comintern, o.a. van de Duitsers en de Hongaren, in. Varga, die nauw samenwerkte met Trotski, leert aldus vanaf het begin van zijn loopbaan dat de revolutie niet noodzakelijk direct met een ver-

slechtering van de economische situatie van de arbeiders samenhangt (blz. 50).

⁵ Voegen wij er aan toe dat de biografie van Varga de monografieën die tussen 1926 en 1929 over Latijns Amerika, Brits en Nederlands Indië, China, Engeland, Frankrijk, Italië en vooral de Verenigde Staten gaan, terzijde heeft geschoven. Men kan ook onder andere naar de kronieken over de conjunctuur, de studies over de crisis van de rationalisatie en op het probleem van de industrialisatie en van de agrarisering van de wereld verwijzen (Varga was alvorens econoom te worden een geograaf gespecialiseerd in de problemen van de lokalisatie van activiteiten).

⁶ De crisis komt dan uiteindelijk, maar hij had ze al meerdere malen aangekondigd (in 1924, in 1926 en vooral voor 1928 ... het jaar dat hij verplicht was te praten over de “hoogconjunctuur”). Men mag niet vergeten dat in juli 1929, als de leiding van de Comintern Varga aan de kant schuift, ze wel bevestigt dat de “crisis” op haar hoogtepunt is en dat ze reeds revolutionair is ...

⁷ Varga heeft gedurende lange tijd van een “neergang” of van de “periode van de neergang” van het kapitalisme gewaagd om het historische moment waarin hij na de wereldoorlog leefde, te omschrijven. De uitdrukking “algemene crisis van het kapitalisme”, die hetzelfde tijdperk aanduidt, verscheen tijdens het Zesde Congres van de Comintern op initiatief van Boecharin (zie M. Andreu 2000). Varga heeft die term in 1929 overgenomen en Stalin deed dat mogelijk in 1930 (men moet echter niet vertrouwen op de *Werken* van Stalin: hij liet achteraf voor hem nuttige woorden aan de heruitgaven van zijn werken toevoegen. Dat is met name het geval met de term “algemene crisis van het kapitalisme” die in de heruitgave van zijn rapport aan het Zestiende Congres van de VKP(b) van 1927 opduikt).

⁸ De lynchpartij waarvan Preobrasjenski in 1931 (blz. 113) het slachtoffer wordt, vormt een andere betreurenswaardige episode die door André Mommen wordt vermeld, maar Varga, zo lijkt het, heeft er niet aan deelgenomen.

⁹ André Mommen (blz. 137) noteert dat Varga heeft deelgenomen aan een commissie van de Comintern die de repressieve maatregelen tegen Béla Kun in gang heeft gezet en dat hij in een van de brieven aan Stalin, waarin hij protesteert tegen onrechtvaardige maatregelen, enkel gepaste maatregelen opsomde die, volgens hem, beter geëigend zouden zijn om de taak van de NKVD te verbeteren: ontmaskeren van de verraders en de vijanden ...

¹⁰ De analyses van Varga en van zijn instituutsmedewerkers (Sergey A. Dalin, Esphir I. Gurvich) veroorzaken in 1937 protesten van Earl

Browder, de leider van de Amerikaanse communisten die voor de herverkiezing van Roosevelt was opgekomen. Het regeerprogramma van de New Deal kon volgens Browder economisch gezien doeltreffend zijn, maar de moeilijkheden, die de New Deal toen kende, zouden het werk van de politieke oppositie zijn geweest, hier dus van de meest reactionaire bourgeoisiekringen. Dit was toen een nieuw gezichtspunt in de communistische beweging. Browder zal later als een rechtse opportunist worden veroordeeld. Maar Varga heeft op dat moment wel onmiddellijk gereageerd (blz. 144).

¹¹ Men treft hier waarschijnlijk de ideologische ontkenning aan die, volgens ons, zich vanaf 1918 ontwikkelt en het onmiddellijke economisch programma van het door Lenin aangekondigde “staatskapitalisme” is. De bolsjeviki, die zich niet over de kwestie hebben uitgesproken, zijn eensgezind om te verklaren dat de gecentraliseerde oorlogseconomie van het “monopolistisch staatskapitalisme” (Lenin) of van de “kapitalistische staatstrusts” (Boecharin) het bewijs vormt voor de mogelijkheid de opbouw van een socialistische economie die dus door deze elementen te hercombineren waardoor deze reeds socialistische economische vorm zal vertrekken. Maar behalve Lenin (kortelings) zal geen enkele bolsjevik ooit beweren dat het socialisme voor eerst een dictatoriaal geleid “staatskapitalisme” is ...

¹² Men mag het dikke boek, *Problemen van de economie en de politiek van het imperialisme*, gerust vergeten, omdat hij dat bij wijze van straf voor zijn fouten had moeten schrijven en dat hem in 1954 een Stalin Prijs opleverde, maar waarover hij aan zijn vriend Jürgen Kuczynski zei dat het “het dikste en domste boek is dat ik ooit heb gepubliceerd” (blz. 214).

¹³ Het isolement van Varga is misschien enkel karakteristiek voor de toestand van alle Sovjet-intellectuelen, maar het is duidelijk dat hij totaal niet op de hoogte was van hetgeen de Westerse marxistische economen in hun onderzoek hadden nagestreefd en in hun boeken gepubliceerd, en waarin hij als een essentiële bron werd geciteerd. Joseph M. Gillman, een Amerikaan met sterke communistische sympathieën die met name in het tijdschrift *Science & Society* schreef, had de winstvoet in de Amerikaanse verwerkende industrie berekend door te vertrekken van de uitbuitingsgraad die Varga in 1927-'35 had opgesteld. Zijn boek *The Falling Rate of Profit. Marx's Law and Its Significance to Twentieth-Century Capitalism*, wordt in 1957 in Londen (Dennis Dobson) [en in 1958 in New York bij Cameron Associates] gepubliceerd. Het boek is waarschijnlijk niet in Moskou toegekomen, en in

elk geval heeft niemand het aan Varga gesignaleerd toen hij in de jaren 1960 in zijn essay over de relatieve verpaupering van het proletariaat en over de winstvoet in het monopoliekapitalisme schreef.

¹⁴ Weze er met André Mommen aan herinnerd dat wat als testament in 1967 in *samizdat* was gepubliceerd, een vervalsing was, zelfs al werd het door Roger Garaudy in 1970 als authentiek gepresenteerd (blz. 240).

¹⁵ Een Hongaarse econoom die we zo een twintig jaar geleden hebben ontmoet, heeft ons gezegd dat Varga hem in de verre jaren 1950 had verrast, omdat hij de laatste “ancien” van de Comintern was die vrijuit over de werkelijke geschiedenis van de Comintern praatte.

¹⁶ Deze kwestie werd tussen 1913 en 1925 besproken, maar de resultaten ervan, die helemaal in het nadeel van Luxemburg uitvielen, zijn in de vergeethoek beland.

¹⁷ “Accumulation de richesse à un pôle, c'est égale accumulation de pauvreté, de souffrance, d'ignorance, d'abrutissement, de dégradation morale, d'esclavage, au pôle opposé, du côté de la classe qui produit le capital même” (*Le Capital*, ES, deel 3, blz. 88). Te vergelijken met: “La multiplication indéfinie des pouvoirs productifs du travail ne peut donc avoir pour résultat que l'augmentation du luxe ou des jouissances des riches oisifs” (Sismondi, geciteerd in *Le Capital*, a.w., blz. 90) en “les salariés eux-mêmes en coopérant à l'accumulation des capitaux productifs, contribuent... à l'événement qui tôt ou tard doit les priver d'une partie de leur salaire” (Chervuliez, een volgeling van Sismondi, geciteerd in *Le Capital*, a.w., blz. 90). Marx maakt geen bezwaar tegen deze twee zinnen.